

محبوبیت سفرنامه‌های فرنگِ ناصرالدین شاه در هندوستان متّحده*

لیلا عبدی خجسته

سمیع الله

| ۷۱ - ۱۱۱ |

۷۱

آینه پژوهش | ۲۱۴

سال ۳۶ | شماره ۴

مهر و آبان ۱۴۰۴

چکیده: ناصرالدین شاه (۱۲۴۷-۱۳۱۳ق/۱۸۳۷-۱۸۹۶) چهارمین شاه سلسله قاجار در هندوستان متّحده (پیش از سال ۱۹۴۷) از محبوبیت برخوردار بود؛ شاهی تجدّدپسند که خواهان پیشرفت کشور است؛ در سفرهایش به اروپا مورد استقبال باشکوه شاهان اروپایی و ملکه انگلیس قرار گرفت؛ پس از برگشت از اروپا خطوط تلگراف و راه آهن... را در کشورش راه اندازی کرد. با شنیدن خبر قتل ناصرالدین شاه، مردم هندوستان برای «شاه شهید» مجالس سوگواری برپا نمودند. مسافران/ زائران هندوستانی که به ایران به زیارت حرم عبدالعظیم می‌رفتند، به مزار ناصرالدین شاه رفته و فاتحه می‌فرستادند. وقتی سه سفرنامه فرنگِ ناصرالدین شاه چاپ شد، به سرعت در هندوستان پُر خواننده شد و محبوبیت چندوجهی یافت؛ متن فارسی سفرنامه‌ها به شکل مصوّر بارها در هندوستان چاپ شد؛ در جایگاه فارسی معیاری معاصر در دبیرستان‌ها و دانشگاه‌های هندوستان تدریس شد؛ برای رفع نیاز دانش‌آموزان و دانشجویان واژه‌نامه فارسی- اردو هم تدوین شد؛ بخشی‌هایی از سفرنامه اول به زبان اردو ترجمه شد. در این مقاله ابتدا به محبوبیت ناصرالدین شاه در هندوستان آن زمان اشاره شده است؛ سپس مشخصات کامل برخی از نخستین چاپ‌های سه سفرنامه فرنگِ ناصرالدین در هندوستان آورده شده است. در ادامه به گزیده‌های این سفرنامه‌ها در کتاب‌های درسی دبیرستان و دانشگاه‌های هندوستان پرداخته شده است. در پایان مقاله، به کتابی به زبان اردو درباره مظهرالدین شاه - در جایگاه شاه اصلاحگر و پسر ناصرالدین شاه - پرداخته می‌شود.

کلیدواژه‌ها: هندوستان متّحده، ناصرالدین شاه، محبوبیت سه سفرنامه فرنگِ ناصرالدین شاه، چاپ متن فارسی، کتاب‌های فارسی مدارس و دانشگاه‌های هندوستان، مظهرالدین شاه.

Naser al-Din Shah's Europe travelogues Popularity in India (pre- 1947)

Leila Abdi
Samiullah

Abstract: Nasiriddin Shah (1313-1247AH/ 1896-1831) the fourth Shah of Qajar dynasty, was popular in United India (before 1947). He was regarded as a reformist King who wants his country to progress. During his travel to Europe, he was welcomed by European Kings and Queen of England. After returning from this travel, he set up telegraph and railway lines in Iran. When the people of India have been informed about King's murder, they held

- * همانطور که در عنوان مقاله آمده است، دوره مطالعاتی، هندوستان متّحده است. یعنی پیش از سال ۱۹۴۷.
- * با توجه به منابع مورد مطالعه مقاله، اساس تاریخ‌ها به میلادی است. تاریخ‌های قمری با «ق» و شمسی با «ش» نشان‌دهی شده‌اند. اگر منبعی فقط دارای تاریخ قمری است، معادل میلادی آن در قلاب گذاشته شده است.
- * منابع مورد مطالعه به زبان اردو است. هر جا منبعی به فارسی یا انگلیسی است، اشاره شده است.
- * در متن مقاله، عنوان اصلی کتاب‌ها نوشته شده است. عنوان اصلی منابع اردو یا انگلیسی در پاورقی آورده شده است. بنابراین عنوان‌های منابع اردو را فارسی ندانید.
- * «قاجار» در زبان اردو «قاجار» نوشته و تلفظ می‌شود. بنابراین هر جا در مقاله «قاجار» آمده است، درست است

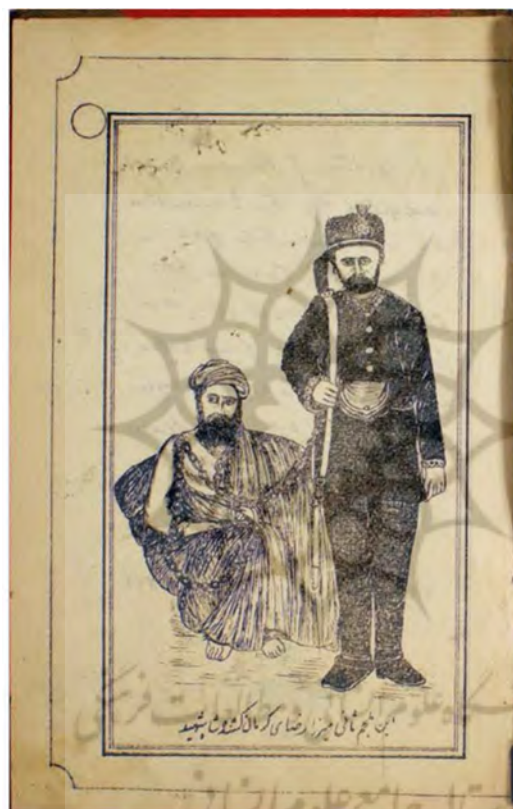
Majlis Aza for "Shah e Shahid". Indian travelers/ pilgrims who went to Iran to visit Haram AbdulAzaim's Shrine, they used to visit Nasiriddin Shah 's Mazar and read Fatehe. When Shah's three Farang travelgous were published, they quickly became popular in India, the Perisan texts were printed in India many times, they were chosen as textbook for schools and universities, sometimes with Persian- Urdu glossary. This paper, shows the popularity of Nasiriddin Shah in United India. Then some printed of Sha's Farang travelgous come. Also, the chosen parts of these travelgous in schools and universities's textbooks are shown. At the end, a book in Urdu about Muzaffar ddin Shah in the position of the reformer Nasiriddin Shah and His son- is discussed.

Keywords: United India, Nasiriddin Shah, Sha's three Farang travelgous's popularity, publication of their Persian text, schools and universities' textbooks, Muzaffar ddin Shah.

مقدمه

ناصرالدین شاه (۱۲۴۷-۱۳۱۳ق/۱۸۳۱-۱۸۹۶) چهارمین شاه سلسله قاجار در هندوستان چنان محبوب بود که وقتی خبر قتل «شاه شهید» در هندوستان رسید، مجالس عزاداری و مرثیه سرایی برپا نمودند. نشریه حبل المتین^۱ (چاپ کلکته) از هندوستان گزارش داد که ایرانیان بمبئی

مجالس ماتم گرفتند، به ایران تلگراف تعزیت ارسال کردند، تاجران ایرانی، مجالس ترحیم بسیار باشکوهی برگزار کردند. ارمنی، زرتشتی و یهودی های شهر کلکته در عبادتگاه های خود جلسه ختم برگزار کردند. در رنگون^۲، مدراس و غیره هم مجالس ترحیم برگزار شد. (حبل المتین، ۱۱ می ۱۸۹۶: ص ۳) «مولوی سید اشرف الدین خان بهادر، متولی حسینییه هوگلی^۳ قطعه ای به فارسی سرود»؛ «در شهر عظیم آباد^۴ مجالس ماتم برپا شد. در ۲۵ می [۱۸۹۶] در منزل سید جعفر حسین خان از رؤسای عظیم آباد هم مجلس عزاداری برگزار شد و سپس سید علی شاد، قصیده ای به فارسی سرود.» (حبل المتین، ژوئن ۱۸۹۶: ص ۷؛ ۱۱)

۷۳

آینه پژوهش | ۲۱۴
سال ۳۶ | شماره ۴
مهر و آبان ۱۴۰۴

این ملجم ثانی، میرزا رضای کرمانی، گشوده شاه شهید
عکس برگرفته از «نامه خسروان» - چاپ بمبئی، ۱۳۲۴ق^۵

۱. حبل المتین نشریه ای به فارسی که از ۱۸۹۳ تا ۱۹۳۰ چاپ می شد. مدیر آن جلال الدین مؤید الاسلام (۱۲۸۰-۱۳۴۹ق/۱۸۶۳-۱۹۳۰) بود.

۲. پایتخت کشور برمه (میانمار کنونی).

۳. این حسینییه در شهر مرشدآباد، ایالت بنگال غربی، هندوستان است.

۴. نام قدیم شهر پتنا، هندوستان.

5. <https://blib.ir/diglib/WebUI/WebPageViewer.aspx?FileId=53488&EncId=4>

آصف‌جاه ششم، میر محبوب علی خان (دوره حکومت: ۱۸۶۹-۱۹۱۱) «ضمن اظهار افسوس بر قتل شاه کج‌گلاه ناصرالدین شاه قاجار، شاه ایران، روز قتل او، تعطیل اعلام و بنا شد که به روزهای تعطیل حکومت دکن افزوده شود». (بُستان آصفیه، حصه سوم، ۱۹۱۹: ص ۵۲۱) و همان زمان کتاب‌هایی درباره زندگی وی چاپ شد: حیات ناصرالدین شاه ایران، از: محمد عبدالعلی، دهلی: مطبع خادم‌الاسلام، ۱۸۹۷.^۱

مؤیدالاسلام، مدیر نشریه حبل‌المتین، به محض خبر قتل ناصرالدین شاه به فکر نوشتن کتابی درباره زندگی نامه او افتاد و در اعلان مخصوص از خوانندگان خواست که از هر منبعی در این باره می‌دانند، او را باخبر کنند^۲: (سال سوم، جلد دوم، ۱۳۱۳ق/۱۸۹۶: ص ۱۵)

از آن راهی که حقوق شاهنشاه شهید سعید، اعلی حضرت سلطان ناصرالدین شاه قاجار، عاشق الله مع ائمة الاطهار که پشت و پناه اسلامیان و پدر مهربان ایرانیان بود، بر رقبه عامه اسلامی، خاصه ایرانیان، بیرون از حد توصیف است و شرح حالات و سوانح عمری آن شاهنشاه شهید را عامه ملل، زینت تواریخ دانسته و می‌دانند و تمامی مردم در نهایت شوق از روی تکمیل اطلاع و دانش بر حالات آن شاهنشاه مبرور را رغب و طالب‌اند و از روی تواریخ استنباط شرح حالات و سوانح عمری به تمامه خالی از اشکال نبود، جناب مستطاب، آقا سید جلال‌الدین، مدیر محترم و صاحب امتیاز جریده و مطبع حبل‌المتین، نظر به ادای عسری از اعشار و یکی از هرا حقوق ولی نعم خویش، رساله موسوم به آثار ناصر، مشتمله شرح حالات و سوانح عمری و سجایای حسنه و اخلاق پسندیده و آثار مستحسنه اعلی حضرت شاهنشاه ماضی رحمة الله، از کتب فارسی و انگلیسی و فرانسوی [فرانسوی] و از اطلاعات ملازمین خاص مؤتق که تمام عمر در ملازمت آن شاهنشاه به سر برده‌اند، به انتخابات بعضی از مدایح و

۱. درباره این کتاب در فهرست کتب صدیق بک دپو، ص ۱۹۰ آمده است: «زندگی علمی، مجلسی و سیاسی شاه مملکت ایران؛ قطعات تاریخی در تخت نشینی، درگذشت شاه، مرثیه برای شاه مقتول، درباره فرقه بهایی - این کتاب با عکس همراه است». این کتاب، با لینک زیر در «کتاب‌خانه ملی هندوستان» شهر کلکته است:

https://librarycatalogue.nvli.in/cgi-bin/koha/opac-detail.pl?biblionumber=۲۵۰۰۸۷۹&shelfbrowse_itemnumber=۲۷۹۴۹۹۸

۲. نگارندگان نمی‌دانند آیا این کتاب چاپ شد یا خیر؟ تاکنون فهرستی از کتاب‌های چاپ شده «مطبع حبل‌المتین» منتشر نشده است و جای خالی چنین تحقیقی حس می‌شود.

مراثی به عبارتی بسیار ساده و شیرین و به اسلوبی بسیار مرغوب مآمل و مرتب می‌نماید. چنانچه از یوم تولد تا روز جلوس آن اعلی حضرت مبرور را بر اریکه جهان بانی ترتیب داده با کاغذی بسیار اعلی و خطی بسیار خوب و جلی در نهایت صفا و پاکیزه در مطبع جبل‌المتین، زیر طبع است. لهذا در کمال ادب از دانشمندان ملت و هواخواهان شاهنشاه مبرور، ملتجیم که اگر چیزی از شرح حالات و سوانح عمری و سجایای اخلاق و آثار آن شاهنشاه شهید، علاوه از آن چیزی که از کتب سیر و تواریخ ظاهر می‌شود، مطلع‌اند، اداره جبل‌المتین را رهین متت خود فرمایند.

در دوره قاجار و پهلوی مسافران/زائران هندوستانی/پاکستانی که به ایران می‌آمدند، حتماً به ری و به زیارت حرم عبدالعظیم می‌رفتند. این مسافران ضمن زیارت عبدالعظیم حسنی، امامزاده طاهر و امامزاده طاهر، قبر ناصرالدین شاه را هم زیارت می‌کردند و فاتحه می‌فرستادند:

مرزا قاسم علی^۱ در سال ۱۸۹۰-۱۸۹۱ همراه کاروان ۳۰۰ نفری از شهر لکنو، هندوستان برای زیارت به عراق و ایران آمد. وی در روزنامه‌اش نوشت: «در حرم عبدالعظیم، مقبره ناصرالدین شاه قاجار، فرمانروای ایران است که نام و خدمات دینی‌اش را هر مؤمنی به خوبی می‌داند.» (قاسم علی، ۱۹۰۰: ص ۲۷)

مولوی سید محمد مجتبی - سکرتری خاص نواب معین‌الدوله بهادر^۲ - در سال ۱۹۲۹ همراه دوستانش از شهر حیدرآباد دکن، برای زیارت به عراق و ایران آمد. وی در روزنامه‌اش نوشت: «در ری پس از زیارت حرم عبدالعظیم، سر قبر ناصرالدین شاه قاجار بروید و فاتحه بفرستید.» (مجتبی، تقریباً ۱۹۲۹: ص ۹۹)

خان صاحب^۳ حاجی محمد اشرف خان، مدیر خزانه داری منطقه دیرا اسماعیل خان در صوبه سرحد^۴، در سال ۱۹۳۱ همراه دوستانش از پیشاور به حجاز رفت و حج به جای آورد. سپس برای

۱. مولانا حاج آخوند مرزا قاسم علی کربلایی ابن مرزا رمضان علی کربلایی ابن مرزا لطف علی مشهدی الخراسانی. مرزا قاسم علی مدرس ششم مدرسه دینی ایمانیه در شهر لکنو بود. (قاسم علی، ۱۸۷۷، ص: ۷۶۵؛ صفحه ۱۴ تقریظ)

۲. از نوایان دکن.

۳. در دوره انگلیس‌ها به پاس خدمات شایسته از طرف حکومت، به شخصیت‌های هندوستانی سه عنوان عطا می‌شد. عنوان ویژه مسلمان‌ها به ترتیب بالا به پایین عبارتند از: خان بهادر - خان صاحب - خان.

۴. امروزه با نام ایالت «خیبرپختون‌خوا» در پاکستان.

زیارت به بیروت، بیت المقدّس، دمشق، عراق و ایران رفت. در ری حرم عبدالعظیم را زیارت کرد و در سفرنامه‌اش نوشت: «بالای قبر ناصرالدین شاه قاجار مجسمه‌ی وی از سنگ مرمر است که لباس به تن در حالت خوابیده گذاشته شده است. با دیدن این مجسمه غرق در حیرت شدیم. فاتحه خواندیم و برگشتیم». (اشرف خان، تقریباً: ۱۹۳۲: ص ۲۰۴)

سید محمدجواد^۱ مدیر آموزش و پرورش شهرستان بیدر، قلمرو نظام شاهیان دکن، در سال ۱۹۳۸ از شهر حیدرآباد، هندوستان برای زیارت به عراق، دمشق، بیروت، بیت المقدّس و ایران آمد. وی در روزنامه‌اش نوشت: «شاه مرحوم به شاهزاده عبدالعظیم بسیار عقیده داشت و مقبره‌اش هم همین جاست. مجسمه‌ای از سنگ مرمر، بالای قبرش درست شده است». (جواد، تقریباً: ۱۹۳۹: ص ۱۲۹)

خواجه غلام‌الثقلین (۱۸۷۲-۱۹۱۵) در سال ۱۹۱۱ به تنهایی به ایران آمد. وقتی به زیارت عبدالعظیم رفت، در روزنامه‌اش نوشت: «آنجا مقبره بزرگی برای ناصرالدین شاه ساخته‌اند که آینه‌کاری‌های زیبایی دارد. داخل قبر سنگ مرمر است و رویش عکس شاه است. گنبد طلائی و مناره‌های اینجا را شاه ساخته است. ناصرالدین شاه طهران را خیلی پُر رونق کرد و پیشرفت داد. البته مشروطه‌های اینجا درباره ناصرالدین شاه نظر خیلی منفی دارند، اما ناصرالدین شاه خیلی پابند مذهب بود و این، از بداقبالی‌اش بود که روس‌ها توسط دیگران، علیه شاه توطئه چینی می‌کردند. امین‌السلطان^۲ وزیر هم به اشاره روس‌ها، همه کارها را خراب می‌کرد. برای همین خود من - غلام‌الثقلین - نمی‌توانم اتهامات زیادی به شاه وارد کنم». (غلام‌الثقلین، ۱۳۹۹ ش، ص: ۲۳۹)

دکتر محمد باقر (۱۹۱۰-۱۹۹۳) استاد فارسی «دانشگاه پنجاب» در لاهور^۳، به تنهایی در سال ۱۹۳۹ از راه جنوب به ایران سفر کرد. با رسیدن به اهواز نوشت: «ناصرالدین شاه در دوره حکومتش ۱۸۴۷-۱۸۹۶ در جنوب دریای کارون این شهر را آباد کرد و نامش را ناصری گذاشت که بعدها نامش تغییر کرد». (باقر، ژوئن ۱۹۴۷: ص ۱۵۵) محمد باقر در سال ۱۹۵۳ از طرف «دانشگاه پنجاب» برای تحقیق درباره فارسی معاصر و کتاب‌های درسی به ایران فرستاده شد. در سفرنامه‌اش که تهران را توصیف نمود از اقدامات ناصرالدین شاه در عمارت‌سازی و گسترش شهر تهران یاد کرده است. (باقر، ژوئن ۱۹۵۹: ص ۱۸۵)

۱. با اطمینان نمی‌توان گفت که وی به تنهایی سفر کرده بود. چون از آغاز سفر تا مشهد نامی از هیچ همراهی برده نشده است. در مشهد از بودن خواهرزاده‌اش، سید عباس حسین نقوی، صحبت کرده است.
۲. علی اصغر بن ابراهیم امین‌السلطان (۱۲۷۵-۱۳۲۵ق).
۳. امروزه مرکز ایالت پنجاب پاکستان.

مقبولیت سفرنامه‌ فرنگستان ناصرالدین شاه در هندوستان

ناصرالدین شاه سه بار به اروپا سفر کرد به ترتیب^۱: ۱۲۹۰ق/۱۸۷۳-۱۲۹۵ق/۱۸۷۸-۱۳۰۶ق/۱۸۸۹. ناصرالدین شاه درباره هر سه سفر، سفرنامه نوشت که به ترتیب در این سال‌ها در تهران چاپ شدند: اولین سفرنامه در ۱۲۹۱ق/۱۸۷۴؛ دومین سفرنامه در ۱۲۹۶ق/۱۸۷۹؛ سومین سفرنامه در ۱۳۰۸ق/۱۸۹۰. سفر و سفرنامه ناصرالدین شاه، به سرعت در هندوستان پیچید و بسیار پُرخواننده شد.

در نخستین سفر، هندوستانی‌های مقیم انگلستان با شاه دیدار کردند: «برخی از آنها، تهنیت‌نامه‌ای به فارسی به تاریخ ۳ جمادی الاول ۱۲۹۰ق/۲۹ ژوئن ۱۸۷۳ به شاه تقدیم کردند؛ در همان نخستین سفر، انجمن پارسیان زرتشتیان ایرانی مقیم هندوستان تهنیت‌نامه و شکایت‌نامه‌ای به فارسی به شاه رساندند». (قاضیها، ۱۳۷۷ش: ص ۴۵۷-۴۶۱) «دوشنبه ۵ جمادی الاول ۱۲۹۰ق/ یکم ژوئیه ۱۸۷۳ بعضی تجار هندو، مردم اهل پنجاب و غیره آمدند». (به کوشش: قاضیها، ۱۳۷۷ش: ص ۱۸۳)

۷۷

آینه پژوهش | ۲۱۴
سال ۳۶ | شماره ۴
مهر و آبان ۱۴۰۴

برخی از نخستین چاپ‌های متن فارسی سفرنامه‌ها در هندوستان^۲

متن فارسی سه سفرنامه ناصرالدین شاه بارها در هندوستان چاپ شد. مشخصات برخی از نخستین چاپ‌ها در زیر آمده‌اند:

سفرنامه اول

* سفرنامه سفر اول از ۲۱ صفر تا ۳ شعبان ۱۲۹۰ق/ [۲۰ آوریل تا ۲۶ سپتامبر ۱۸۷۳] در سرورق کتاب آمده است:

وقایع مسافرت و سیاحتِ ساحتِ انگلستان، اعلیٰ حضرت سلطان ابن سلطان شاهنشاه ایران، السلطان ناصرالدین شاه قاجار خلد الله ملکه از یوم نهضت از

۱. روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سه سفر اروپا را فاطمه قاضیها از «سازمان اسناد ملی ایران»، تهران چاپ کرده است: سفر اول (۱۳۷۷ش)، سفر دوم (۱۳۷۹ش)، سفر سوم (در سه قسمت، همراه محمداسماعیل رضوانی، ۱۳۶۹ش، ۱۳۷۱ش، ۱۳۷۳ش). همچنین نگاه کنید به مقاله‌های تازه فاطمه قاضیها در سایت «کاتبان»:

<https://ghaziha.kateban.com/post/2779>

۲. در سال‌های بعد هم چاپ شد. مانند این چاپ سال ۱۹۳۰ در بمبئی:

<https://granthsanjeevani.com/jspui/handle/۷۴۲۴۹/۱۲۳۴۵۶۷۸۹>

دارالخلافة طهران الی روز مراجعت ورود موكب مسعود به مستقر سریر سلطنت که به دستخط مبارک مزین فرموده به سعی و اهتمام اقل الانام، میرزا محمدعلی شیرازی الشهیر به کشکول در بندر بمبئی به زیور طبع در آمد و چند تصویر دلپذیر عکس که شایسته این کتاب مستطاب بود، مزید نمود. امید که مطبوع طبّاع خاص و عام گردد.

شامل: سرلوحه شیر و خورشید + قصیده به عربی از علی ابن ابوالحسن الموسوی التستری الجزایری + در لابه لای چند صفحه سفید، چند عکس بازنویس است^۱: بالای عکس «ناصرالدین شاه» و پایین عکس «تمثال؟ اعلی حضرت؟^۲ امپراطور اعظم شاهنشاه کل ممالک محروسه ایران The Shah of Persia» + تمثال اعلی حضرت امپراطور روس Charles Jacotin + تمثال اعلی حضرت امپراطور پروس + بکینگ هام، قصر پادشاهی شهر لندن + تمثال اعلی حضرت ملکه انگستان Konigin von England + پارلمنت یعنی دارالشورای دارالسلطنه لندن + قصر ملور در شهر لندن + مارشال ماکماهون رئیس جمهور فرانسه Mac Mahon + قصر پادشاهی در شهر پاریس + تمثال اعلی حضرت امپراطور ایتالیا + اعلی حضرت امپراطور نمسه و مجارستان + تمثال اعلی حضرت سلطان عبدالعزیز خان + مسجد ایاصوفیه در شهر اسلامبول + [خاتمة الطبع] «الحمد لله و المنة که در این اوان میمنت اقتران این مسافرت نامه مطبوع مرغوب که مشحون از هر گونه گل و ریاحین است و فایده خاص و عام در آن متصوّر، به احسن وجهی سمت اختتام پذیرفت. قیمت چهار روپیه و نیم، مع تصاویر عکس، به تاریخ غره شهر ذی حجة الحرام ۱۲۹۳ / [۱۸ دسامبر ۱۸۷۶]».

در زیر، سه چاپ از سفرنامه سفر اول آورده می شود:

(۱) سفرنامه ناصرالدین شاه به اروپا (اولین سفر) - کاتب: محمدعلی شیرازی مشهور به کشکول، ۲۷ جمادی الاول ۱۲۹۷ ق / ۸ می ۱۸۸۰، بمبئی: نام مطبوعه ندارد. با همین عکس‌ها که در بالا توضیح داده شدند. (صدرایی خوبی، زمستان ۱۳۹۲ ش، ص: ۱۷۵؛ ۱۸۲)

۱. درباره عکس‌ها از سفر اول ناصرالدین شاه نگاه کنید به: سفرنامه مصوّر ناصرالدین شاه به فرنگ: سفر اول (۱۲۹۰ ق / ۱۸۷۳) - بازنویسی و گزینش: مجید عبدالمین + کیانوش معتقدی، ساری: خانه فرهنگ و هنر مان، ۱۴۰۱ ش.
۲. خوانا نیستند.

(۲) چاپ دیگری^۱ که در سرورق آمده است:

وقایع مسافرت و سیاحتِ سلطان السلاطین، السلطان ناصرالدین شاه قاجار
خَلد الله مُلکه به مملکتِ انگلستان الی روز ورود موبک مسعود به دارالخلافة
طهران به دستِ خطِ مبارکِ اعلیٰ حضرت، خدیو بهیمال شاهنشاه ایران،
نگار [ش] یافته بود. به سعی و اهتمام بنده درگاه، الحاج شیخ عبدالوهاب ولد
مرحوم شیخ محمد مؤمن شیرازی در دارالطبع بمبئی به زیور طبع درآمد مع
تصاویری چند که در روزنامه‌های لندن و غیره مرقوم شده است. امید که
مطالعه‌کنندگان از توجه به آن بهره‌ور گردند.

در خاتمه آمده است:

«روزنامه سفر مبارک اعلیٰ حضرت قدر قدرت، شاهنشاه ایران، ناصرالدین شاه
قاجار که به تاریخ بیست و یکم ۲۱ شهر صفرالمظفر سنه ۱۲۹۰ از دارالخلافة
طهران به مسافرت و تماشای انگلیستان تشریف بُرده‌اند الی ورود همایون که به
تاریخ پانزدهم ۱۵ شهر رجب المرجب سنه ۱۲۹۰ به دارالخلافة طهران^۲. از روی
چهارپه^۳ دستخطی خود مبارک اعلیٰ حضرت شاهنشاه مع تصویرهایی که در
روزنامه‌های ولایت، مرقوم شده است. طابق النعل بالنعل به اهتمام بنده درگاه،
الحاج شیخ عبدالوهاب ولد مرحوم شیخ محمد مؤمن شیرازی در دارالحکومت
بمبئی به تاریخ هیجدهم شهر صفرالمظفر سنه ۱۲۹۳/ [۱۵ مارس ۱۸۷۶] به زیور
طبع درآمد. امید که مطالعه‌کنندگان از مطالعه به آن بهره‌وافر و فیض کامل
حاصل نمایند. راقم الحروف الحاج محمد حسین توکلی. با سجع مهر: ملک
الحق المبین عبد؟ الوهاب»^۴.

این چاپ شامل: عکس ناصرالدین شاه + عکس ظل السلطان و ولیعهد + عکس صدراعظم و
نایب السلطنه + سرلوحه دو فرشته که تاج شاهی را نگه داشتند و زیر آن شیر و خورشید است +

1. <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.437357/page/n239/mode/2up>

نسخه کتابخانه «دانشگاه اسلامی علیگر»، شهر علیگر، هندوستان است.

۲. اشتباه است. ناصرالدین شاه در ۱۵ رجب وارد شهر رشت شد. ۳ شعبان درست است.

۳. در زبان اردو این طور نوشته می‌شود.

۴. معادل‌های میلادی: ۲۱ صفر ۱۲۹۰/ [۲۰ آوریل ۱۸۷۳] - ۱۵ رجب ۱۲۹۰/ [۸ سپتامبر ۱۸۷۳] - صفر ۱۲۹۳/ [مارس ۱۸۷۶]

در وسط یکی از صفحات: سرهای شیر و گل و بوته + + حق کپی رایت + دو سجع مُهر + عکسِ «اقل، الحاج شیخ عبدالوهاب شیرازی طبع‌کننده این کتاب».

در لابه‌لای صفحات سفید هم، نقاشی‌هایی است که بالای هر کدام به فارسی و زیر هر کدام به انگلیسی توضیح‌شان آمده است:

امپراطور پادشاه روس + امپراطور پروس + [ناصرالدین شاه در جمع شخصیت‌های برجسته فرنگی]^۱ + رفتن پادشاه^۲ در جایی که جانوران عجیب و غریب بود و تماشا کردن [آنها] + فرود آمدن پادشاه از جهاز در دودر + آمدن پادشاه در استیشن چارنیکه کراس + ملاقات پادشاه با ملکه اینگلدن در ویندسر + تصویر پرنس آف ولس، پسر بزرگ و ولیعهد ملکه لندن + ملاقات پادشاه با رانی^۳ و تهنیت گفتن رانی و اهل لندن پادشاه را + آمدن پادشاه به^۴ + نشستن پادشاه در مجلسی که کُل بزرگان انگریز و ایران و پسران رانی حضور دارند و گوش به آوازه‌خوانی اشخاصی می‌کنند که بسیار مشهور و معروف می‌باشند + رفتن پادشاه با ملکه انگلدن به تماشای^۵ + شمشیر دادن پادشاه به رسم انعام به یکی از سردارهای بزرگ انگریز که اسمش دوک آف لم ریچ می‌باشد + رفتن پادشاه در لندن بالای جهاز و تماشای دریا کردن + آمدن پادشاه در لیورپول به تماشای کودی و کودی جایی رامی‌گویند که در آنجا^۶ ساخته می‌شود + رفتن پادشاه در شهر منچستر در کارخانه که تعریف شاه را در روی پارچه بافته و به پادشاه نمودند که تماشا کند + رفتن پادشاه در شهر منچستر در کارخانه که پنبه را از چرخ می‌گذرانند و صاف می‌کنند + رفتن پادشاه در منچستر در کارخانه که پارچه می‌بافند + رفتن پادشاه از استیشن چهارنیکه کراس به بکینگ هام هاس + وکتوریا + آمدن پادشاه در عمارتی که^۷ + درخت نشانیدن پادشاه بدست خود در مُلک لندن + رفتن پادشاه در عمارتی که ساز می‌نوازند به جهت تماشا + مهمانی کردن پادشاه را شاهزاده ویلز و حرم او در عمارت جیس ویک + ناپلئون + آمدن امرا و بزرگان^۸ + نشستن پادشاه در مجلس پادشاه ایتالین + نشستن پادشاه در ولایت ایتالیا در مجلسی که زنها آوازه‌خوانی می‌کنند + سلطان عبدالعزیز پادشاه روم.

۸۰

آینه پژوهش | ۲۱۴

سال ۳۶ | شماره ۴

مهر و آبان ۱۴۰۴

۱. این نقاشی، توضیح ندارد. این توضیح نگارندگان مقاله است.

۲. در فارسی هندوستان «پادشاه» خوانده و نوشته می‌شود.

۳. «رانی» در زبان هندی: ملکه.

۴. خوانا نیست.

۵. خوانا نیست.

۶. خوانا نیست.

۷. بقیه افتاده است.

۸. بقیه افتاده است.

(۳) چاپ دیگری که در سرورق آمده است:

ذکر مجملی از سوانح عمری^۱ و برخی از اشعار در بیان و وقایع مسافرت اعلی حضرت سکندر شوکت، بهرام صولت، خاقان الخواقین، مالک رقاب اساطین السلاطین، السلطان بن السلطان و الخاقان بن الخاقان، صاحب‌القران للقیوم، ناصر دین المستقیم، ناصرالدین شاه قاجار، خلد الله ملکه و سلطنته^۲ - سرلوحه شیر و شمشیر و تاج شاهی + اشعاری از دیوان ناصری + «وقایع مسافرت و سیاحت ساحت فرنگستان اعلی حضرت قدر قدرت، قوی شوکت، السلطان ابن السلطان ابن السلطان، شاهنشاه ایران، خسرو صاحب‌قران، السلطان ناصرالدین شاه قاجار، خلد الله ملکه، از یوم نهضت از دارالخلافه طهران الی روز مراجعت ورود موبک مسعود به مستقر سریر سلطنت که به دستخط مبارک مزین فرموده‌اند. به سعی و اهتمام میرزا محمد شیرازی، ملک‌الکتاب، در بندر بمبئی، به زیور طبع درآمد و چند تصاویر عکس که لازمه این کتاب مستطاب و گنجینه گوهر کمیاب بود، مزید نمود. امید که مطبوع طباع خاص و عام گردد»^۳ + دو صفحه «خاتمه [الطبع]» عکس‌ها از دارالسلطنه لندن طلب نموده... و این موهبت عظمی... از توجه الطاف شاهنشاه زاده... نایب‌السلطنه العظمی، الامیر الکبیر، کامران میرزا... به زیور طبع در آمده... هر کس از صاحبان که طالب و راغب این کتاب مستطاب بوده باشند در بمبئی، در محله عمر کاری، مکان نمبر ۱۲۸ از نزد بانی طلب دارند^۴. فی شهر محرم الحرام سنه ۱۳۰۲/ [دسامبر ۱۸۸۴] اتمام پذیرفت»

در این چاپ، در بالای هر ورق نام کشور میزبان نوشته شده است. در حاشیه برخی صفحات، معنی واژگان دشوار به فارسی توضیح داده شده است. ۷ عکس در صفحات سفید با توضیح فارسی آمده است. عکس‌های این چاپ، با دیگر چاپ‌ها کاملاً فرق دارند.

۱. بابت تهیه و ارسال اسکن این کتاب، از بخش اسکن و کتابخانه دیجیتال «سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران» بسیار سپاسگزاریم. این نسخه کتابخانه ملی، در صفحات آغازین سفرنامه، کنار چند واژه دشوار فارسی، معنی آنها به زبان اردو و انگلیسی نوشته شده است.

۲. شاید این همان کتابی است که در فهرست ادواردز آمده است: مسافرت نامه فرنگستان، ۲۱۲ صفحه با ۵ عکس، بمبئی: نام مطبعه نوشته نشده است، ۱۳۰۲ق/ ۱۸۸۴. (Edwards, 1922: p 585)

۳. سفرنامه سفر اول است.

۴. «مکان» در زبان اردو «خانه»، «مکان نمبر»: پلاک خانه.

سفرنامه دوم

* سفرنامه سفر دوم از سلخ ربیع الاول تا ۱۷ شعبان ۱۲۹۵ق/ [۳ آوریل تا ۱۶، اوت ۱۸۷۸]. در سرورق کتاب آمده است:

هو الله تعالی شأنه Persia in Europe Second Travels and Adventures of the Shah of
وقایع مسافرت و سیاحت دوم فرنگستان اعلی حضرت، سلطان ابن سلطان،
شاهنشاه ایران، ناصرالدین شاه قاجار، خلد الله ملکه از یوم نهضت از دارالخلافه
طهران الی روز مراجعت ورود موبک مسعود به مستقر سریر سلطنت که به دستخط
مبارک، مزین فرموده و به سعی و اهتمام اقل الانام، میرزا محمد شیرازی ملقب به
ملک الکتاب، در دارالحکومت بمبئی به زیور طبع درآمد و چند تصویر که شایسته
این کتاب بود، مزید نمود تحریر در ۱۰ شهر صفر ۱۲۹۸ق/ [۱۲ ژانویه ۱۸۸۱]

این چاپ شامل: سرلوحه شیر و خورشید + ۲ صفحه «خاتمه- تصاویر مقصوده که از دارالسلطنه
لندن طلبیده... هر کس از صاحبان که طالب و راغب این کتاب مستطاب باشند در بمبئی در
محلّه عمر کاری، مکان نمبر ۱۲۸، از نزد بانی طلب دارند» + در لابه لای چند صفحه سفید این
نقاشی‌ها و زیرنویس‌ها هستند: The Prince of Persia + The Shah of Persia + عکسی
دسته جمعی^۱ + The Emperur of Russia + The Emperur of Germany + The Emperur
Zella-Soltan, Soltan Massoud Mirza + of Austria

در زیر، دو چاپ از سفرنامه سفر دوم آورده می‌شود:

(۱) «کاتب: احتمالاً میرزا محمد علی شیرازی مشهور به کشکول- در حاشیه برخی صفحه‌ها
عنوان‌ها و نام افراد به انگلیسی چاپ شده است. در لابه لای صفحه‌ها، عکس پادشاهان کشورهای
مختلف، مَهر انگلیسی و فارسی میرزا محمد ملک الکتاب شیرازی در پایان نسخه است». با همین
عکس‌ها که در بالا توضیح داده شدند. (صدرایی خویی، زمستان ۱۳۹۲ش: ص ۱۸۲)

(۲) چاپ دیگر^۲: با همان عکس‌ها به اضافه یک عکس از «سر سالار جنگ»، در حاشیه برخی
صفحه‌ها عنوان‌ها و نام افراد به انگلیسی چاپ شده است. مَهر انگلیسی و فارسی میرزا محمد،

۱. زیرنویس ندارد. شاید گروهی از امرا و وزرا.

2. <https://archive.org/details/dli.ernet.437699/page/n173/mode/thumb>

این نسخه سایت آرشیو، مَهر کتابخانه «دانشگاه اسلامی علیگر» را دارد.

ملک‌الکتاب شیرازی در پایان نسخه است. «به تاریخ بیست و دوم شهر ربیع‌الاول سنه ۱۲۹۸ هجری مطابق بیست و دوم فروری^۱ سنه ۱۸۸۹ عیسوی در دارالحکومت بمبئی، به ید اول کتاب، میرزا محمد علی شیرازی الشهیر به کشکول تحریر یافت. هر کس از صاحبان عظام کرام، طالب و راغب این کتاب مستطاب بوده باشد در بمبئی در محله عمر کاری مکان نمبر ۱۲۸ از نزد بانی طلب فرمایند».

سفرنامه سوم

* سفرنامه سفر سوم از ۱۳ رجب ۱۳۰۶ تا ۲۴ صفر ۱۳۰۷ ق/ [۱۵ مارس تا ۲۰ اکتبر ۱۸۸۹] در سرورق کتاب آمده است:

The Third Tour of the Shah of Persia in Europe در سال خجسته فال^۲؟ یک‌هزار و سیصد و شش هجری که بندگان اعلی حضرت اقدس همایون، شاهنشاه جم‌جاه، خسرو کارآگاه، السلطان ابن السلطان ابن السلطان ناصرالدین شاه، صاحب قران، شید الله تعالی دعائهم دولته، عزم مسافرت اقلیم اروپا و ملاقات دوستانه با امپراطوران و پادشاهان عظیم الشان و رؤساء معظم ملل فرنگ را تصمیم و به میامین اقبال روزافزون، روز دوازدهم ماه شعبان از جایگاه سلطنت عظمی انتهاض خسروانه فرموده^۳؟ در بیست و چهارم شهر صفر، به تخت‌گاه خلافت، تشریف قدم ارزانی داشتند. روزنامه وقایع این سفر فرخنده اثر را به عادت سایر اسفار ملوکانه، یوماً فیوماً به قلم معجز رقم مبارک، عزّ ترقیم داده درین اوان میمنت اقتران، این بنده درگاه دولت‌خواه [خواه]، میرزا محمد ملک‌الکتاب در بندر بمبئی به زیور طبع در آورد.

این چاپ شامل: سرلوحه شیر و خورشید و تاج شاهی + [خاتمه الطبع] «در نومبر^۴ سال سنه ۱۸۹۱ میلادی که تقریباً مطابق است به نصف شهر ربیع‌الثانی سنه ۱۳۰۹ هجریه که سال طبع این کتاب است چهل و سه سال شمسی از دوران ابد بنیان گذشته خواهد بود، اللهم خلد ملکه و اجر فی بحار السعاده فلکه، حرّه میرزا محمد علی کشکول... به ابن بنده پُر عتاب میرزا محمد شیرازی ملقب به

۱. «فوریه». در هندوستان، ماه‌های میلادی براساس تلفظ انگلیسی نوشته می‌شوند.

۲. خوانا نیست.

۳. خوانا نیست.

۴. به فارسی «نوامبر».

ملک‌الکتاب، این کتاب مستطاب مسافرت‌نامه مشکین ختامه، سفرکرت ثالثه شاهنشاهی را به حلیه طبع بیرون آورده... به انضمام تصاویر مقصوده که از دارالسلطنه لندن طلبیده... هر کس از صاحبان که طالب و راغب این کتاب مستطاب بوده باشند در بمبئی در محله عمر کاری، مکان نمبر ۱۲۸، از نزد بانی طلب دارند» + در یک صفحه نقاشی که سمت راست آن نوشته شده است: «a lord de yacht Victoria Albert Nasser-eddin shah Kadjar» + مهر ملک‌الکتاب.

نسخه‌ای از «روزنامه سفر سوم فرنگستان» در «موزه بریتانیا» است، ده عکس دارد. (ادواردز، ۱۹۲۲: ص ۵۸۶)

سه نسخه این سفرنامه سوم چاپ بمبئی را نگارندگان در کتاب‌خانه‌های ایران سراغ گرفته‌اند که هیچکدام عکس/نقاشی ندارند: سازمان کتاب‌خانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی (شماره ثبت: ۲۷۳۷۲)، کتاب‌خانه وزیری یزد^۱ (شماره ثبت: ۴۶۷۱)؛ سازمان اسناد و کتاب‌خانه ملی جمهوری اسلامی ایران (شماره ثبت: ۶-۷۴۷۶ و ۶-۱۶۴۵۴).

سفرنامه‌های ناصرالدین شاه در کتاب‌های درسی فارسی هندوستان

سید نصیرحسین خان خیال (۱۸۸۰-۱۹۳۴) از ادیبان ایالت بیهار هندوستان بود. زندگی‌نامه‌اش را در چند شماره ماه‌نامه جادو (چاپ داکا^۲) با عنوان تَرک خیال چاپ کرد: ژانویه، فوریه، مارس، آوریل و می ۱۹۲۶. در شماره می ۱۹۲۶ نوشته است: «ناصرالدین شاه مانند سلطان عبدالحمید خان [عثمانی]^۳ در هندوستان مورد توجه و ارادت بود. سفرنامه او در دوره‌های افراد خوانده می‌شد و در کتاب فارسی کالج‌های ما شامل بود. برای همین ما به ناصرالدین شاه علاقه زیادی پیدا کرده بودیم».

در دهه پایانی قرن نوزدهم میلادی، کتاب‌های درسی «دانشگاه‌های پنجاب»، «دانشگاه اله‌آباد» و «دانشگاه کلکته» تغییر اساسی یافتند. در کنار متون کلاسیک فارسی، متون فارسی معاصر - دوره قاجار - هم تدریس شد^۴ و متن فارسی سفرنامه ناصرالدین شاه جزو کتاب‌های درسی یا

۱. با تشکر از خانم محمدی در «کتاب‌خانه و موزه وزیری یزد».

۲. امروزه پایتخت کشور بنگلادش.

۳. عبدالحمید دوم (۱۸۴۲-۱۹۱۸). در زمان او در عثمانی قانون اساسی و پارلمان در ۱۸۷۶ تشکیل شد. به طور کلی، هندوستانی‌ها در آن و امروزه به سلاطین عثمانی - به عنوان خلیفه‌المسلمین - بسیار عقیده و ارادت داشتند.

4. Maxwell Bruce, Gregory, (July 2022), *Persian Studies in India and the Colonial Universities 1857-1947*, Iranian Studies, Volume 55, Special Issue 3, Persianate Pasts; National Presents: Persian Literary and Cultural Production in the Twentieth century.

منابع امتحانی دبیرستان، دانشکده و دانشگاه‌های شمال و جنوب هندوستان قرار گرفت. این کتاب‌ها و منابع درسی شامل دو قسمت نظم و نثر بود که در قسمت نثر، بخش‌هایی از سفرنامه ناصرالدین شاه - معمولاً سفرنامه اول - انتخاب می‌شد. در زیر چند کتاب درسی/منابع امتحانی به طور نمونه آورده می‌شود از: پنجاب و اله‌آباد (شمال هندوستان)، کلته، بنگال، جامعه عثمانیه (حیدرآباد دکن) در جنوب هندوستان^۱.

□ درس فارسی برای امتحان دیپلم سال ۱۸۹۱. گردآوری: مولوی محمدامجد علی (کارشناسی ارشد، پروفیسور در کالج مرکزی میور^۲، شهر اله‌آباد)، به اهتمام: جلال‌الدین احمد بن مولوی محمد محی‌الدین (مدرّس اول دبیرستان دولتی، شهر اله‌آباد)، از مطبعه انوار احمدی، شهر اله‌آباد در سال ۱۸۸۹ چاپ شد^۳. با عنوان «منتخب از روزنامه سفر شاه ذی‌جاه ایران» اینها انتخاب شده‌اند: ۲۱- ۲۴- ۲۵- ۲۶- ۲۸- ۲۹ صفرالمظفر ۱۲۹۰ق؛ غزه- ۲- ۳- ۴- ۵- ۶- ۷ ربیع‌الاول ۱۲۹۰ق (همه از سفرنامه اول).

□ درس فارسی برای امتحان دیپلم دانشگاه پنجاب، مجوز سندیکت دانشگاه که به حکم معاون دانشگاه در سال ۱۸۹۵ از مفید عام پریس، شهر لاهور چاپ شد. اینها انتخاب شده‌اند: روز ۲۴ ربیع‌الثانی ۱۲۹۰ق؛ روز ۲۳ جمادی‌الآخری ۱۲۹۰ق (هر دو از سفرنامه اول)؛ روز سلخ ربیع‌الاول ۱۲۹۵ق (از سفرنامه دوم).

- با همین محتوا در سال ۱۸۹۶ از مطبعه شمس‌الهند در شهر لاهور چاپ شد.

□ کتاب درسی فارسی برای کلاس دهم که دانشگاه پنجاب تصویب کرده است و به حکم جناب معاون دانشگاه در سال ۱۹۰۴ از چاپ‌خانه مفید عام، شهر لاهور چاپ شد^۴. اینها انتخاب شده‌اند: ۲۴ ربیع‌الثانی و ۲۳ جمادی‌الآخری ۱۲۹۰ق (از سفرنامه اول)؛ سلخ ربیع‌الاول ۱۲۹۵ (از سفرنامه دوم).

□ حدیقه فصاحت؛ منتخب از: مسافرت‌نامه جت مکان‌اعلی حضرت شاهنشاه ایران ناصرالدین شاه قاجار و تاریخ ساسانیان و سرگذشت بالمعاینه شخصی در بلوای

۱. در اینجا مشخصات این کتاب‌ها، از اردو به فارسی ترجمه شده‌اند. مشخصات اصلی در «کتاب‌نامه» مقاله آمده است.

۲. Muir Central College. از مهم‌ترین کالج‌های هندوستان. در سال ۱۸۷۲ در شهر اله‌آباد تأسیس شد و زیر نظر «دانشگاه کلکته» بود. در سال ۱۹۲۱ به «دانشگاه اله‌آباد» پیوست داده شد:

https://en.wikipedia.org/wiki/University_of_Allahabad

۳. در سرورق، همین‌طور آمده است.

۴. این کتاب درسی در سال ۱۹۲۵ از همین مطبعه به اهتمام لالا موتی رام چاپ شد و سفرنامه ناصرالدین شاه نیامده است.

هندوستان^۱، حسب الاجازه حکومت علیّه هند برای امتحان هایلر استندرد^۲ در لسان فارسی مقرر و معین گردید^۳. از مطبع حبل‌المتین شهر کلکته در سال‌های ۱۹۰۵ و ۱۹۱۰ در ۴۴۸ صفحه چاپ شد. «منتخب از روزنامه سفر فرنگستان اعلی حضرت شاهنشاه ایران سلطان ناصرال‌الدین شاه قاجار که در سال ۱۸۷۳ میلادی اتفاق افتاد» اینها انتخاب شدند: ۲۲-۲۳-۲۴-۲۵-۲۶-۲۷-۲۸-۲۹ و سلخ ربیع‌الثانی ۱۲۹۰ق؛ غزه-۲-۳-۴-۵-۶-۷-۸-۹-۱۰-۱۱-۲۳ جمادی‌الاول ۱۲۹۰ (همگی از سفرنامه اول).

- با همین عنوان حدیقه فصاحت در سال ۱۹۰۸ از کلکته در ۹۹ صفحه چاپ شد. (مشار، ۱۳۴۹ش، جلد ۲: ص ۵۹۶) در دو چاپ سال‌های ۱۹۰۵ و ۱۹۰۹ ذیل نام اعتمادالسلطنه آمده است. (همان: ص ۵۹۶)

□ گنجینه محاورات مشتمل از: وزیر لنگران و انتخاب از مسافرت نامه اول اعلی حضرت، شاهنشاه ماضی ایران، ناصرال‌الدین شاه قاجار، از پایتخت دارالخلافة طهران الی اول خاک روس - حسب اجازة حکومت بهیّه علیّه هند برای امتحان لور استندرد^۴، در زبان فارسی معین و مقرر گردید^۵، به اهتمام مجید علی از کلیمی پریس، شهر کلکته در سال ۱۹۰۵ چاپ شد. (نوشاهی، ۱۹۸۶: ص ۵۰۱) اینها انتخاب شده‌اند: از ۲۱ صفر تا ۱۴ ربیع‌الاول ۱۲۹۰ق. (سفرنامه اول).

- با همین محتوا در سال ۱۹۰۹ از همین مطبعه و شهر چاپ شد^۶.

□ Ganjina-i-muhawarat- The Wazir-i-Lankuran and selections from the Diary of His Majesty Nasiru-d-Din Shah ...⁷ Translated Literally into English by Muhammad Kazim Shirazi, Calcutta, 1905. (Edwards, 1922: p 208)

۱. سرگذشت خانم انگلیسی در شورش و بلوای هندوستان [در سال ۱۸۵۷]، از: فلکس مینارد (Felix Maynard) + وسترس هورتستت (Mistress Hornsteett) - ترجمه از فرانسوی به فارسی: اعتمادالسلطنه، چاپ نخست در سال ۱۳۰۴ق/ [۱۸۸۶] در دارالمطبعه دارالخلافة تهران - «همین ترجمه اعتمادالسلطنه در سال ۱۹۰۵ از کلکته چاپ شد؛ ملا روح‌الله بادکوبه‌ای آن را به ترکی ترجمه کرد. اعتمادالسلطنه از ترکی به فارسی ترجمه کرد با عنوان سرگذشت مسترس هورتستت انگلیسی چاپ شد: ۱۳۰۴ق/ [۱۸۸۶] و ۱۳۲۵ق/ [۱۹۰۷] (در تهران) و ۱۳۱۸ق/ [۱۹۰۰] (در بمبئی)» (مشار، ۱۳۴۹ش، جلد ۲: ص ۵۹۷)؛ آقا میرزا علی نقی تاجر شیرازی الشهیر چینی، مالک مطبع مظفری، شهر بمبئی با چند تصویر در سال ۱۳۲۵ق/ [۱۹۰۷] چاپ کرد.

2. Higher Standard.

۳. در سرورق کتاب، همین طور به فارسی آمده است.

4. Lower Standard.

۵. در سرورق کتاب، همین طور به فارسی آمده است.

6. <https://blib.ir/diglib/WebUI/WebPageViewer.aspx?FileId=12975&EncId=4>

۷. نقطه چین در خود کتاب است. در تمام این فهرستی که إدواردز نوشته است، نام مطبعه‌ها نیامده است.

□ درس فارسی کلاس دهم، مجوزۀ سندیکت اله آباد یونیورسیتی^۱، تصحیح از: میرزا محمد اسماعیل خان (پروفیسور عربی و فارسی کالج کرسچن^۲، شهر اله آباد، دارای مدرک بی.ای)، از طرف: لالا رام دیال آگر والا (ناشر و کتاب فروش شهر اله آباد) از مطبعه نیشنل، شهر اله آباد شد. سال چاپ ندارد. به اهتمام: پندت کالکا پرشاد دکچپت. اینها انتخاب شده‌اند: ۲۱ - ۲۳ - ۲۴ - ۲۵ ذی قعدہ ۱۳۰۶ق. (از قسمت اول سفرنامه سوم)

□ درس فارسی دیپلم، مجوزۀ سندیکت دانشگاه اله آباد، تصحیح از: میرزا محمد اسماعیل خان (پروفیسور عربی و فارسی کالج کرسچن، شهر اله آباد)، حسب فرمایش: لالا رام دیال آگر والا (ناشر و کتاب فروش شهر اله آباد) از مطبعه نیشنل، شهر اله آباد در سال ۱۹۱۲^۳ چاپ شد. با عنوان: «سفرنامه شاه ذی جہ سلطان ناصرالدین» اینها انتخاب شده‌اند: ۲ - ۳ - ۴ - ۵ - ۶ - ۷ ذی قعدہ ۱۳۰۶ق (از سفرنامه سوم).

□ درس فارسی همراه پاورقی برای کلاس دبیرستان، سال‌های ۱۹۳۴ و ۱۹۳۵ براساس دروس دبیرستان‌های ناحیه‌های شهر اله آباد، گردآورنده: مولوی محمد اسماعیل خان (دارنده مدرک منشی کامل^۴)، از سوی شرکت ناشران و کتاب فروشان دُم دُم جی در شهر آگرا برای بار اول در سال ۱۹۳۳ چاپ شد. اینها انتخاب شده‌اند: ۲ - ۳ - ۴ ذی قعدہ ۱۳۰۶ق (از سفرنامه سوم). در هر پاورقی معنی برخی واژه‌ها و جمله‌های دشوار فارسی به اردو توضیح داده شده‌اند.

□ درس فارسی دبیرستان سال ۱۹۳۶، گردآورنده: کزت چند (ناشر)، به اهتمام: منشی امداد حسین از مطبعه برقی علیم، شهر دهلی برای بار دوم چاپ شد. اینها انتخاب شده‌اند: ۲ - ۳ - ۴ ذی قعدہ ۱۳۰۶ق. (از سفرنامه سوم)

□ سفرنامه شاه ناصر قاجار، ربع اول، گردآورنده: سید مناظر حسین دسنوی (فاضل، شمسی)^۵، پتنا: اصلاحیه بُک دپو، ۱۹۳۷. شامل: الف - ح (دیباچه + درباره ناصرالدین شاه و سلطنت او +

۱. دانشگاه اله آباد.

2. Christian College.

۳. در سرورق، همین طور آمده است.

۴. دانشجویانی که در «دانشگاه پنجاب» و «دانشگاه اله آباد»، فارسی می‌خواندند به ترتیب از پایین به بالا این مدرک را دریافت می‌کردند: منشی (سه سال)، منشی عالم/کامل (دو سال)، منشی فاضل (دو سال). دانشجویانی که عربی می‌خواندند به ترتیب از پایین به بالا این مدرک را دریافت می‌کردند: مولوی (سه سال)، مولوی عالم/کامل (دو سال)، مولوی فاضل (دو سال). از «مولوی» که ابتدای نام «محمد اسماعیل خان» آمده است معلوم می‌شود وی مدرک «مولوی» را هم گرفته بود.

۵. دارای مدرک «فاضل» از «مدرسه اسلامیة شمس الهدی» در شهر پتنا، ایالت بیهار، هندوستان.

سفرنامه شاه) + ۱۳۱ متن فارسی + ۲ صفحه آگهی. در پاورقی هر صفحه، واژگان دشوار فارسی به اردو توضیح داده شده است. انتخاب از: ۲۱ صفر تا ۱۰ ربیع الثانی ۱۲۹۰ق، «برای امتحانات بوردا^۱ در مدارس ایالت‌های بیهار و اریسا، مطابق دروس جدید برای دانش‌آموزان و سطلانی^۲ چهارم». (همان، صفحه «ز»)

□ آصف جاهی یعنی درس فارسی برای امتحان دهم در ممالک محروسه ریاست حیدرآباد دکن، گردآورنده: آنند نات ورمادهلوی (پروفیسور فارسی و اردو در «هندو کالج»، شهر دهلی، رئیس گروه فارسی و اردو در «دانشگاه دهلی»)، میسرز عطر چند کپور و پسران (ناشر) از چاپ‌خانه اش، کپور آرت پرنتنگ و رکس، شهر لاهور چاپ کرد. تاریخ تقدیم‌نامه: ۲۱ - اوت ۱۹۴۱. اینها انتخاب شده است: سلخ ربیع‌الاول تا هشتم جمادی‌الآخر ۱۲۹۵ق. (از سفرنامه دوم). در هر پاورقی معنی برخی واژه‌ها و جمله‌های دشوار فارسی به اردو توضیح داده شده‌اند.

□ گلشن فارس مع فرهنگ، از: سید کاظم علی کاظمی معروف به جمیل مظهري. تأیید و تصویب از: مولوی محمد هدایت

حسین^۳ (مدیر «مدرسه عالیہ کلکتہ»^۴)، برای نصاب^۵ اعلی سال دوم امتحان مدارس ایالت بنگال، وحیدی پریس، کانپور، سال چاپ ندارد. از سفرنامه ناصرالدین شاه قاجار هم انتخاب شده است. (نوشاهی، ۱۹۸۶: ص ۵۰۰)

۱. Examination Board = امتحانات نهایی کلاس دهم.
۲. نظام آموزشی مدراسی که در آنها درس‌ها به انگلیسی تدریس می‌شد، به ترتیب: ابتدایی، ثانوی، وسطانی، فوقانی. «وسطانی» معادل کلاس هفتم یا هشتم می‌شود. (اردو لغت بوردا، جلد ۲۱، ۲۰۰۷: ص ۲۳۵)
۳. شمس‌العلماء خان بهادر دکتر مولانا هدایت حسین استاد عربی و فارسی در «پرزیدنسی کالج» (کلکتہ) و محقق «دانشگاه کلکتہ» و «انجمن آسیایی بنگال» بود. به خواهش توماس واکر آرنلد (۱۸۶۴-۱۹۳۰) برای دانشنامه اسلام (Encyclopedia of Islam) مقاله به انگلیسی می‌نوشت. مولانا هدایت حسین، فهرست نسخه‌های خطی عربی در کتاب‌خانه بوهار را در دو جلد از کلکتہ در سال ۱۹۲۳ منتشر کرد. نسخه‌های خطی را تصحیح و با مقدمه‌ای دانشمندانه منتشر می‌کرد (مآثر رحیمی، تذکره خوشنویسان، ...). وی فهرست خاندان مولانا هدایت حسین از شخصیت‌های برجسته بنگال بودند: شمس‌العلماء مولانا ولایت حسین (پدرش، استاد «مدرسه عالیہ کلکتہ»)، مولانا خیرات حسین (پدر بزرگش، صدراالصدر «محکمہ عالیہ علی پور»). (اشرف ندوی، اکتبر ۱۹۲۴: ص ۳۱۱)
۴. «مدرسه عالیہ کلکتہ» مهم‌ترین و روش‌مندترین مدرسه دینی در سرزمین بنگال بود که در سال ۱۸۷۰ از سوی وارن هستینگز (۱۷۳۲-۱۸۱۸) تأسیس شد. فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی‌اش در سال ۱۹۰۵ از کلکتہ چاپ شد. پس از تقسیم هندوستان در سال ۱۹۴۷ این مدرسه با تمام کتاب‌ها و نسخه‌های خطی‌اش به داکا، بنگلادش منتقل شد. آن ساختمان مدرسه که در کلکتہ (هندوستان) بود هنوز پابرجاست و به عنوان «جامعه عالیہ» فعالیت دارد.
۵. مواد درسی.

□ درسِ فارسی - برای مقطع کارشناسی که مجلسِ شعبه فنون «جامعه عثمانی» تصویب کرده است و مؤسّسین دارالتصنیف (حیدرآبادِ دکن) گردآورده‌اند. مکتبه ابراهیمیه، تاج پریس، حیدرآبادِ دکن، سال چاپ ندارد. از سفرنامه ناصرالدین شاه قاجار هم انتخاب شده است. (نوشاهی، ۱۹۸۶: ص ۵۰۵)

تدوین فرهنگ دو یا سه زبانه فارسی-اردو-انگلیسی از سفرنامه‌های ناصرالدین شاه

در کنار این متنِ فارسیِ سفرنامه‌های ناصرالدین شاه، برای تا دانش‌آموزان و دانشجویان، فرهنگ/واژه‌نامه هم لازم بود تا معنی واژه‌های فارسیِ امروزی و دشوار را بدانند. برای رفع این نیازِ درسی، هم واژه‌نامه/فرهنگِ فارسی-اردو چاپ شد و هم فارسی-انگلیسی که در زیر چند نمونه از آنها آورده می‌شود:

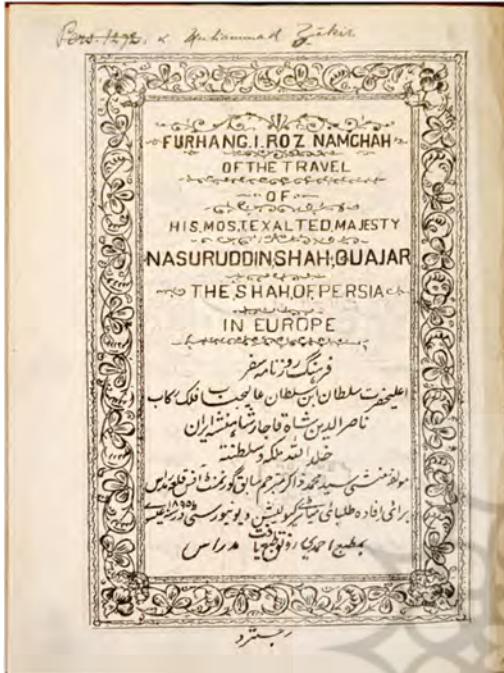
□ هذا الكتاب راهنمای سهولت؛ فرهنگ لغات و محاورات و اصطلاحات مشکله کتاب سفرنامه‌های مخصوص شاهنشاه جم‌جاه، ناصرالدین شاه قاجار، خلد الله ملکه، از اسماء اضلاع و اقطار و امصار بلاد و بزرگان و عماید هر ملک و کوهستان و رودخانه‌های هر مرز و بوم و اصناف رعایای هر اقلیم و عمارت و باغات هر شهر و دیار، فرهنگ و لغاتِ کتبِ جدیدالتألیف دیگران از جمله: سرگذشت [وزیر] خان لنکران و موسیو ژوردان^۱ و گنجینه دانش و دیوان غزّاء و محاورات و اصطلاحاتِ جدید که این هنگام در بین عوام مستعمل و رسم است، سودمند همه مردمان به خصوص فارسی‌آموزان، به دید دوستانِ خردمند به‌ویژه استادان دارالفنون، بمبئی: مطبعه ندارد، ۱۲۹۳ق/۱۸۷۶.

□ فرهنگ روزنامه سفرِ اعلی حضرت سلطان ابن سلطان عالی جنابِ فلک رکاب، ناصرالدین شاه قاجار، شاهنشاه ایران، خلد الله ملکه و سلطنته، از: منشی سید محمد ذاکر (مترجم پیشین دولت در قلعه مدارس)، برای دانش‌آموزان کلاس دهم و دانشجویان دانشگاه از مطبع احمدی در شهر مدارس در سال ۱۸۹۵ چاپ شد^۲. این فرهنگی سه زبانه است: فارسی، اردو، انگلیسی.

۱. در سرورق کتاب به اشتباه «موسی ژودان» نوشته شده است.

۲. سرگذشت وزیر خان لنکران (به فارسی، سال چاپ: ۱۸۵۱) و موسیو ژوردان و درویش مستعلی شاه جادوگر مشهور (به ترکی، سال چاپ: ۱۲۸۹ق/۱۸۷۲) - که با عنوان تمثیل به فارسی ترجمه شد) دو نمایش‌نامه میرزا فتحعلی آخوندزاده (۱۸۱۲-۱۸۷۸) است/ گنجینه دانش برای تعلیم اطفال نوآموز (از: معتمدالسلطان میرزا یوسف خان مستشارالدوله، سال چاپ: ۱۲۹۰ق/۱۸۷۳) / فکاهیات [دیوان] غزّاء موسوم به هاشمیه (از: سید اسدالله غزّاء، سال چاپ ندارد). همه اینها در بمبئی هم چاپ شدند.

۳. بابت ارسال چند صفحه از این کتاب از مسئول پاسخ‌دهی ایمیل aa@bl.libanswers.com سپاسگزاریم.

مترادف	فارسی	عربی
General Regent	وزیر اعظم	صدر اعظم
Collected with languages	مجموعه زبانها	مجموعه لغات
Rooms of the royal building	اتاق‌ها	شش‌خانه
Carriage	باج	کالسکه
Courts	اتر و اتم	محبت
Public	عموم	دانش
Public	بیرون	خارج
Post and road	شاه راه و کوچ	راه و بیراه
Race-course	میدان دویدن	اسب‌دوانی
Breakfast	ناهار	شام
Without appetite	بدون خواهش	بی‌سلی
To serve	خدمت کردن	خدمت نمودن
The chief officer of the household	امیر اصحاب	امیر آخور
Head servant	کرا، دکان، کرا	پیرش، پندما
Unwell	بیمار بود	ناخوش بود
Flag	نشان	پرچم
Foreign representatives	سرازمه خارجی	سرازمه خارجی
Native	زادگان	دوابع
Other officials	دیگران	سایرین

□ مولوی ابوالحمید فرّخی^۱ هم واژه‌نامه فارسی-اردو تدوین کرد:

شرح سفرنامه جات شاه ایران معه ضمیمه موسوم به پساچین^۲، به کوشش: مولوی ابوالحمید فرّخی، مُرادآباد: مطبع مطلع‌العلوم، به اهتمام: محمد امجد علی، سال چاپ: ۱۸۸۸- از سفرنامه‌ها و دیگر کتاب‌های ایرانی کنونی، فرهنگِ واژگان و محاوراتِ جدید آمده است. به یادگارِ جلوسِ اعلیٰ حضرت نواب محمد مشتاق علی خان بهادر و به سرپرستی ژنرال محمد عظیم‌الدین خان بهادر (نخست‌وزیر منطقه نواب نشین رامپور)

در پایان کتاب آگهی چاپ این کتاب آمده است^۳:

ترجمه اردو سفرنامه شاه ایران که زیر چاپ است، در یک ستون متن فارسی و در ستون مقابل ترجمه اردو است همراه تصاویر عکسی سرداران، شاهان اروپا، عمارت‌های مشهور- پیش‌پرداخت: ۴ روپیه. پس از چاپ: ۶ روپیه. همراه تصاویر چاپ ولایتی که موافق شبیه است. پیش‌پرداخت: ۳ روپیه. پس از چاپ: ۴ روپیه و ۸ آنه. شرح سفرنامه جات شاه ایران: کاغذ عالی: ۲ روپیه. کاغذ معمولی: ۱ روپیه و ۸ آنه.

مولوی ابوالحمید فرّخی در مقدمه‌اش نوشت: (همان: ص ۳)

«بر همه ما روشن است که در تمام مدرسه‌های حکومت پنجاب، سیاحت‌نامه جات شاه ایران، از لحاظ فارسی معیاری جزو کتاب‌های درسی قرار داده شده است. همچنین جزو کتاب‌های درسی دولت آصفیه حیدرآباد دکن و مدرسه العلوم علیگر^۴ هم تعیین شده است، اما واژه‌نامه‌ای از واژگان مفترس و محاورات فارسی

۱. عبدالرحمان خان مخاطب به مولانا فرّخی صد و زنی (۱۸۴۹-۱۹۳۱) در دهلی به دنیا آمد. در جوانی به بوشهر و برما سفر کرد. از بمبئی نشریه‌ای به فارسی چاپ کرد. در ۱۸۸۴ به رامپور رفت و از مصاحبان نواب رامپور شد. پس از درگذشت نواب، در «مدرسه عالیه رامپور» فارسی تدریس کرد و استاد فارسی نوابان رامپور بود. همراه نواب سید محمد حامد علی خان بهادر به اروپا و آمریکا سفر کرد (از مارس تا دسامبر ۱۸۹۳) و سفرنامه نواب را در دو جلد چاپ کرد. به فارسی قدیم و جدید مسلط بود. (شوق، ۱۹۲۹: ص ۳۱۶)

۲. فرهنگ واژگان دشوار در کتاب‌های فارسی: وزیرخان لنگران، قصه پاک‌دامن، دیوان هاشمیه، اشعار جعفریه، رباعیات بابا طاهر همدانی و غیره. (آگهی درج شده در پایان کتاب)

۳. ما نمی‌دانیم آیا این کتاب‌ها چاپ شدند یا خیر؟ به فهرست کتاب‌های چاپ سنگی‌های مختلف دیده‌ایم، نیافته‌ایم.

۴. سرسید احمد خان (۱۸۱۷-۱۸۹۸) در هندوستان در شهر علیگر مدرسه‌ای تأسیس کرد تا علوم شرقی و غربی همزمان در آن تدریس شود. ابتدا نام آن مدرسه العلوم للمسلمین بود که بعدها به مُحمّدن اینگلو اورینتال کالج (Muhammadan Anglo-Oriental College) تبدیل

سفرنامه‌ها تهیه نشده است و به همین دلیل دانشجویان در فهمیدن مطلب و علما در پی بردن به معانی، دچار مشکل می‌شوند. به تازگی دولت کنونی [رامپور] نه تنها چنین تألیفاتی [سفرنامه‌های ناصرالدین شاه] را قدر دانسته است، بلکه درخواست کرده است که فرهنگ یا شرحی بر آن نوشته شود».

سپس مولوی فرّخی نوشته است که به اشاره نواب محمد کلب علی خان بهادر^۱ تدوین واژه‌نامه را شروع کرد: آغاز کار همزمان با روز ولیعهدی نواب محمد مشتاق علی خان بهادر ۲۷ ذی‌الحجه ۱۳۰۱ ق/ ۱۸-اکتبر ۱۸۸۴. پایان کار همزمان با جلوس مسند فرمان‌روایی همان نواب ۲۹ جمادی الثانی ۱۳۰۴ ق/ ۲۵ مارس ۱۸۸۷. سال چاپ واژه‌نامه: ۱۳۰۵ ق/ ۱۸۸۸.

مولوی فرّخی مقدمه‌ای سه صفحه درباره فارسی‌سازی واژگان بیگانه در ایران آورده است و ازین نظر خلاقیت شاه ایران را ستوده است: (همان: ص ۲ یادداشت)

«اعلی حضرت شاه ایران، خلد الله ملکهم، که دارای کمال حذاقت و دانایی هستند، صدها شاهکارهای صوری و معنوی [در سفرنامه‌اشان] به کار برده‌اند. واژگان انگلیسی مستعمل در زبان‌های مختلف اروپایی را مقرر فرموده‌اند. اگر چنین نمی‌کردند، هیچ محقق نمی‌توانست معنی واژه‌ای را متوجه شد. اعلی حضرت چند قاعده ثابتی را مقرر فرموده‌اند که تجاوز از آنها ممکن نیست. مثلاً حرف G انگلیسی را به «ج»، حرف J را به «ژ» - که تلفظش جیم عربی است، تبدیل فرموده‌اند».

□ متن فارسی سفرنامه اول همراه واژه‌نامه فارسی - انگلیسی جزو منابع امتحانی مقطع کارشناسی «دانشگاه اله‌آباد» بود^۲:

Safarnama-i-Shah-Eran³; First Journey of Sultan Nasiruddin Shah Qachar To Europe as Approved by the Syndicate of the University of

۱. رفته رفته به صورت مخفف ام.ای. او کالج (M.A.O College) مشهور شد. در ۱۹۲۵ این کالج به دانشگاه تبدیل شد که امروزه با عنوان دانشگاه اسلامی علیگر (Aligarh Muslim University) می‌شناسیم.

۲. دوره حکومت نواب کلب علی خان بهادر: ۱۸۶۵-۱۸۸۷. دوره حکومت پسرش، نواب مشتاق علی خان بهادر: ۱۸۸۷-۱۸۸۹. <https://www.rekhta.org/ebooks/safar-nama-e-shah-iran-unknown-author-ebooks>

این کتاب سایت «ریخته» دارای ۲۵۴ + ۲۷ صفحه واژه‌نامه است. در فهرست ادواردز نسخه‌ای ازین کتاب، با مشخصات زیر است: Safarnama-i-Shah-Iran. First Journey [to Europe]. Prescribed for rapid reading in the B.A Examination for 1917 [of the University of Allahabad]. Allahabad, 1915, P 426. (Edwards, 1922: p576)

۳. در زبان اردو «ایران» با «یای مجهول» تلفظ می‌شود: [ا-ر-ن]. عنوان این کتاب هم با تلفظ خالص اردو چاپ شده است.

Allahabad as Rapid Reading Course for the B.A Examination of 1917
with a complete English Glossary. Allahabad: Printed and Published: M.
Muhammad Ismail (Manager Anwar Ahmadi Press).

در صفحه اول آمده است:

The First Tour of the Shah of Persia in Europe

نخستین مسافرت نامۀ فرنگستان یعنی وقایع مسافرت و سیاحت فرنگستان
اعلی حضرت قدر قدرت، قوی شوکت، السلطان بن السلطان، شاهنشاه
ایران، خسرو صاحب قران السلطان ناصرالدین شاه قاجار، از یوم نهضت از دارالخلافت
طهران الی روز مراجعت ورود موبک مسعود به مستقر سریر سلطنت که به دستخط
مبارک مزین فرموده‌اند- به تصحیح: ملا نظیرحسین جعفری زینبی، به سعی و اهتمام
خواجه عبدالواحد در بلده کانپور، به مطبع انتظامی، به زیور طبع درآمد.

۹۳

آینه پژوهش | ۲۱۴
سال ۳۶ | شماره ۴
مهر و آبان ۱۴۰۴

در صفحه پایانی، ص ۲۵۴، نوشته شده است که مولوی جلال الدین احمد (دارنده رتبه مولوی اول
در «دبیرستان دولتی شهر کانپور») نماینده مطبع است و به او اختیار داده شده است که این
کتاب را همراه واژه‌نامه فارسی - انگلیسی چاپ کند.

ترجمه سفرنامه اول ناصرالدین شاه به زبان اردو

پس از استقبال از سفرهای ناصرالدین شاه به اروپا، چاپ متن فارسی آنها، گنجاندن در
کتاب‌های فارسی دبیرستان، دانشکده و دانشگاه‌ها، سفرنامه سفر اول ناصرالدین شاه به زبان
اردو ترجمه شد:

□ ترجمه سفرنامه اروپا اعلی حضرت شاه ایران، جلد اول - مترجم: مولوی ابوالحمید فرخی در
مطبعه گلزار ابراهیم، شهر مرادآباد به اهتمام مولوی محمد ابراهیم (مالک مطبع) در سال ۱۳۰۶ق/
۱۸۸۹ چاپ شد. (این سفرنامه به مناسبت تخت نشینی نواب محمد حامد علی خان بهادر -
دوره حکومت: ۱۸۸۹-۱۹۳۰، والی رامپور و روهیل کند - چاپ شد. البته تمام سفرنامه اول نیست.
از ۲۱ صفر تا ۹ جمادی الاول ۱۲۹۰ق است)

۱. ما نمی‌دانیم آیا فرخی سفرنامه دوم و سوم ناصرالدین شاه را هم به اردو ترجمه کرد یا خیر؟ به نظر می‌رسد فقط سفرنامه اول
ترجمه شده بود. در فهرست کتاب‌هایی الناظر بک ایجنسی، صفحه ۲۶ آمده است ترجمه سفرنامه شاه ایران - حصه اول -
ناصرالدین شاه قاجار کا سفرنامه انگلستان» (ص ۲۶)

□ سیر فرنگستان- مترجم: مولوی سید مظفرالدین حیدر خان معروف به مولوی سید مظفر مرزا، دهلی: مطبعه شوکت الاسلام، تاریخ چاپ ندارد. با توجه به آگهی برای کتاب هدایة الائمة^۱ حدس زده می‌شود که در سال ۱۸۸۸ یا ۱۸۸۹ چاپ شده باشد. مترجم در صفحه ۱۱۰ نوشته است: «سفرنامه اول ناصرالدین شاه شامل ایران، روس، لندن، فرانسه و از آنجا تا استانبول است. من بخش انگلستان را ترجمه کردم چون ما هندوستانی‌ها، رعایای سلطنت لندن هستیم و قیصره هند^۲ - خلد الله ملکها و سلطانها- چنان شاه جم‌جاه [ناصرالدین شاه] را مورد مهمان‌نوازی قرار داده‌اند که خود شاه هم سپاسگزاری نموده است. پس ما هم به خاطر علو همت شاهانه، حُسن ملاقات و مروّت قیصره هند این قسمت را ترجمه کردیم. بقیه قسمت‌های سفرنامه اول هم چاپ خواهد شد^۳». برای همین در آغاز، مترجم این شعر را به زبان اردو سروده است^۴:

شہ چلے بلجیم سے یوں لندن
جیسے؟ سوئے چمن
صاحبانِ جلیل آئے ہیں
آچھے آچھے جہاز لائے ہیں
کیوں نہ ہوں دھوم دھام کے سامان
ملکہ میزبان ہیں، شہ مہمان
ترجمہ شاہ کے کلام کا ہے
ذکر ہر کوچ و ہر مقام کا ہے

علت مقبولیت سفرنامه ناصرالدین شاه و مطالعات فرنگی

ناصرالدین شاه به عنوان شاهی تجدّدپسند باعث پیشرفت ایران شده است، شاهی متدین است و حرم‌های عبدالعظیم، حرمین کاظمین و عتبات را بازسازی کرده است در هندوستان مقبول بود. بنابراین سفرنامه‌اش هم با استقبال زیاد مواجه شد. از طرفی بنا به هیئت تألیف‌های

۱. هدایة الائمة- میر مهدی مجروح (۱۸۳۰-۱۹۰۳) از شیعیان هندوستان، پس از برگشت از کربلا، این کتاب را در سال چاپ: ۱۸۸۸ کرد که شامل منقبت اهل بیت و مرثیه است.
۲. Alexandrina Victoria: Queen Victoria (1873-1901). در سال ۱۸۷۶ این لقب به وی اعطا شد.
۳. ما نمی‌دانیم آیا این قسمت‌ها چاپ شدند یا خیر؟
۴. ترجمه به فارسی: شاه [ناصرالدین] چنان از بلژیک به لندن رفت، گویی؟ سوی چمن رفتند. صاحبان جلیل با کشتی‌های فاخر آمده‌اند. وسایل شور و شوق باید هم تدارک شود. چون ملکه [ویکتوریا] میزبان شاه است. این از ترجمه یادداشت سفر شاه است که در هر کوچ و بازاری ورد زبان‌هاست.
۵. در متن ناخواناست.

مدرسه، دانشکده و دانشگاه‌های هندوستان، متن سفرنامه، هم مطابق فارسی معیاری بود، هم خواننده را با فارسی جدید آشنا می‌کرد و به دلیل روانی متن، دانش‌آموزان/دانشجویان می‌توانستند آن را حفظ کنند. در این باره به این مثال توجه کنید:

نواب سلطان جهان بیگم (۱۹۰۱-۱۹۲۶) - والی بوپال - در سال ۱۹۱۱ به اروپا رفت^۱. محمد شکرالله متخلص به سهیل، مأمور اداره دارایی منطقه اودی پورا، ایالت بوپال بود. محمد شکرالله، مثنوی کوتاهی به فارسی درباره این سفر نوشت. دو بیت از این مثنوی این است: (سهیل، تقریباً ۱۹۱۱: ص ۴)

هر سو که بصد شکوه رفتی
از جا گویی که کوه رفتی
هر جا که گذر فتاد او را
خلقی ز طرب کشیده هورا

شاعر، واژه فارسی «هورا» را در پاورقی چنین توضیح داده است: «هورا یعنی هُرا به تشدید رای مُهمله، ناصرالدین، شاه ایران در سفرنامه خود هُرا را هورا نگاشته است»^۲.

در اینجا به چند نکته توجه داده می‌شود:

در کتاب‌های درسی هندوستان قرن ۱۹ و دهه‌های آغاز قرن ۲۰ میلادی، در گزیده‌های نثر قدیم، از سفرنامه ناصر خسرو هم انتخاب می‌شد. با شهرت یافتن سفرنامه ناصرالدین شاه از نثر قدیم، معمولاً متون دیگر (آیین اکبری...) را انتخاب می‌کردند تا برای نثر جدید، بتوانند گزیده‌هایی از سفرنامه ناصرالدین شاه را قرار دهند. انتخاب‌ها هم معمولاً از سفرنامه اول ناصرالدین شاه و دیدارش با ملکه، درباریان و شخصیت‌های انگلیسی می‌بود.

از بین سفرنامه‌های چاپ شده ناصرالدین شاه فقط همین سفرنامه اروپای او مورد پسند مردم هندوستان بود و دیگر سفرنامه‌های شاه مقبولیت نیافت: سفرنامه کربلا (سال چاپ: تهران،

۱. هدف از سفر نواب سلطان جهان بیگم: برای استفاده از باد نائوهایم Bad Nauheim در آلمان که چشمه‌های معدنی‌اش معروف است) به خاطر بیماری پسرش - محمد عبیدالله خان (۱۸۷۸-۱۹۲۴)؛ دیدار با ملکه ویکتوریا؛ شرکت در مراسم تاجگذاری پادشاهی جورج پنجم (۱۸۶۵-۱۹۳۶ - روز تاجگذاری: ۲۲ ژوئن ۱۹۱۱) و به طور کلی دیدن اروپا. مدت زمان سفر: ۷- آوریل ۱۹۱۱ حرکت از بوپال تا ۲۳ - اکتبر ۱۹۱۱ برگشت به بوپال (۶ ماه و ۱۶ روز).

۲. این واژه در چند جا آمده است. از سفرنامه سوم، کتاب اول: «در این شهر ایرانی ندیده‌اند، خیلی به دیدن ایرانی‌ها حریص هستند، اطفال و دخترها با کالسکه ما می‌دویدند، زن‌ها و مردها ایستاده بودند، هورا می‌کشیدند» (رضوانی - قاضیها، ۱۳۶۹ش: ص ۲۴)؛ (از سفرنامه سوم، کتاب دوم): «سوار کالسکه شده رفتیم. جمعیت زیاد بود. چراغان و آذین هورا کشیدند.» (رضوانی - قاضیها، ۱۳۷۱ش: ص ۴۲)

۱۲۸۱ق/ [۱۸۶۴]؛ سفرنامه ناصری به مشهد (سال چاپ: تهران، ۱۲۸۶ق/ [۱۸۶۹])؛ سفرنامه ناصری به مازندران (سال چاپ: تهران، ۱۲۹۴ق/ [۱۸۷۷])؛ سفرنامه ناصری به عراق و بلاد مرکزی ایران (سال چاپ: تهران، ۱۳۰۹ق/ [۱۸۹۱]) (مشار، ۱۳۴۹ش، جلد ۶: ص ۵۳۰). در صورتی که برخی از آنها در هندوستان هم چاپ شده بود. مثلاً: سفرنامه ناصرالدین شاه مرحوم به عراق عرب، چاپ بمبئی. (فهرست کتب خانه حاجی سید سخاوت حسین، ۱۹۱۰: ص ۳۷)

ما در جای دیگر نشان داده‌ایم که سفرنامه اروپای ناصرالدین شاه، در ذوق سفرنامه نویسی مردم هندوستان تأثیرگذار بود و باعث شد که آنها سفرنامه‌هایشان درباره ایران را به زبان اردو بنویسند و چاپ کنند^۱.

مظفرالدین شاه پسر ناصرالدین شاه

مظفرالدین شاه (۱۲۶۹-۱۳۱۳ق/ ۱۸۵۳-۱۹۰۷) مانند پدرش به اروپا سفر کرد: سفر اول: ۱۳۱۷-۱۳۱۸ق/ ۱۹۰۰- سفر دوم: ۱۳۱۹ق/ ۱۹۰۱- سفر سوم: ۱۳۲۳ق/ ۱۹۰۵. سفرنامه سفر اول و دوم با عنوان: سفرنامه مبارکه شاهنشاهی در تهران به ترتیب چاپ شدند: ۱۳۱۹ق/ [۱۹۰۱]؛ ۱۳۲۰ق/ [۱۹۰۲]؛ سفر سوم از یکم ربیع‌الثانی تا رجب ۱۳۲۳ق طول کشید/ [۵ ژوئن تا سپتامبر ۱۹۰۵]. مظفرالدین شاه در ۲۴ ذی قعدة ۱۳۲۴ق/ [۹ ژانویه ۱۹۰۷] درگذشت. بنابراین سفرنامه سوم به صورت دست‌نویس ماند و سال‌ها بعد تصحیح و چاپ شد.

سفرنامه اول مظفرالدین شاه در هندوستان بارها چاپ شد: ۱۳۱۶ق^۳ (بمبئی - تعداد صفحات ندارد)؛ ۱۳۲۱ق/ ۱۹۰۲ (بمبئی، [مطبع مصطفوی] - تعداد صفحات: ۲۷۱)؛ ۱۹۱۵ (اله‌آباد - تعداد صفحات: ۴۲۶)؛ ۱۹۲۸ (علی‌گر - تعداد صفحات: ۱۷۶) (مشار، ۱۳۴۹ش، جلد ۶: ص ۲۵۱)

سرورق یکی از نخستین چاپ‌های چاپ بمبئی در زیر آمده است:

سفرنامه مبارکه شاهنشاهی ذی‌الحجه ۱۳۱۷ق/ [آوریل] ۱۹۰۰ روزنامه اولین سفر ما از دارالخلافة طهران به ممالک فرنگستان و دربار دُل متجاریه اروپا است.

۱. مقاله زیر چاپ در آینه پژوهش، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، شهر قم. با اینکه هندوستانی‌های زیادی به ایران سفر می‌کردند، اما نخستین سفرنامه چاپ شده به زبان اردو درباره ایران از محمدحسین آزاد (۱۸۳۰-۱۹۱۰) است که در نشریه رفیق هند، لاهور در ژوئیه ۱۸۸۶ چاپ شد.

۲. سفرنامه‌های مظفرالدین شاه بارها در ایران تصحیح و چاپ شده‌اند. مثلاً: سفرنامه دوم به تصحیح: احمد خاتمی، چاپ نخست، ۱۳۸۷ش / به تصحیح: فرشاد فرشباغ‌ابریشمی، سفرنامه اول، چاپ نخست: ۱۳۴۰ش؛ سفرنامه دوم، چاپ نخست: ۱۳۹۴ش؛ سفرنامه سوم، چاپ نخست: ۱۳۹۵ش.

۳. اشتباه است. چون سفرنامه اول در سال ۱۳۱۹ق/ [۱۹۰۱] از تهران چاپ شد.

شامل: عکس مظفرالدین شاه + عمارت مظفریه است که حسب الامر مبارک همایونی ارواحنا فدا در زمان ولایت عهدی در تبریز ساخته شده در این سفر خیرت اثر فرنگستان که اعلیٰ حضرت همایونی جلو عمارت تشریف دارند، حسب الامر مبارک عکس برداشته شد، به سعی و اهتمام اقل، محمدحسین لاری، در بندر بمبئی، گراور شده + نواب اشرف والا، اعتضادالسلطنه، به سعی و اهتمام ... + عبور اعلیٰ حضرت همایونی از رود ارس مع صاحب منصبان دولت روس و ملتزمین رکاب مبارک به طرف جلفا و قفقاز به سعی و اهتمام ... + عکس گروهی است که در موقع مشق نظامی در حضور مبارک در کنترکویل برداشته شد به سعی و اهتمام ... + عکس گروهی است که در اوستان برداشته شده، به سعی و اهتمام ...^۱.

متن فارسی سفرنامه‌های مظفرالدین شاه در کتاب‌های درسی هندوستان دیده نمی‌شود. در فهرستِ إدواردز، زیرِ مدخلِ Muzaffar ul-Din Shah of Persian این کتاب آمده است: (Edwards, 1922: p 576)

۹۷

آینه پژوهش | ۲۱۴
سال ۳۶ | شماره ۴
مهر و آبان ۱۴۰۴

Safarnama-i-Shah-Iran. First Journey [to Europe]. سفرِ سفرنامه شاه ایران
Prescribed for rapid reading in the B.A Examination for 1917 [of the
University of Allahabad]. Allahabad, 1915, P 426.

این مدخل اشتباه است. سفرنامه اول ناصرالدین شاه است که در صفحات پیشین توضیح داده شد.

نخستین سفر مظفرالدین شاه همزمان شد با سفر یکی از روزنامه‌نگاران مشهور هندوستانی: منشی محبوب عالم (1863-1933) به اروپا. وی اهل یکی از روستاهای گوجرانوالا^۲ بود. او ازین شهر نشریه همت را چاپ کرد. سپس به لاهور^۳ رفت و در سال 1877 با نام پیسه اخبار^۴ این نشریه را ادامه داد که در تاریخ روزنامه‌نگاری اردو با همین نام شهره‌ی آفاق گردید. (زیدی، 1992: ص 125) پیسه اخبار

۱. منظور این است: «به سعی و اهتمام اقل، محمدحسین لاری»

۲. امروزه در پاکستان است.

۳. امروزه در پاکستان است.

۴. «پیسه» واحد پول در آن زمان. هر ۱۰۰ پیسه = ۱ روپیه. امروزه این واحد پول رایج نیست. در تعدادی از شماره‌های این روزنامه که در سایت «ریخته» بارگذاری شده است، در صفحه اول، این شعر فارسی است: «تو پاک باش و مدار از کس ای برادر باک - سعدی». ما نمی‌دانیم آیا از آغاز چاپ «پیسه اخبار» این شعر بوده است یا خیر؟

در آغاز هفته‌نامه بود، سپس سه روز در هفته و در پایان قرن نوزدهم روزانه چاپ می‌شد. (زیدی، 1992: ص 205)

محبوب عالم در سال 1885 «خادم‌التعلیم پاریس» را تأسیس کرد. پیسه اخبار، در آغاز با دستگاه چاپ دستی کار می‌کرد. محبوب عالم از بیرون هندوستان چند ماشین چاپ خرید و «خادم‌التعلیم پاریس» را به «خادم‌التعلیم استیم پاریس» تبدیل کرد. (زیدی، 1992: ص 123-124) محبوب عالم، 700 کتاب چاپ کرد که تقریباً 50 عنوان کتاب، نوشته خودش بود. (زیدی، 1992: ص 123) او در موضوع تاریخ و جغرافی - به ویژه اسلام و مسلمان‌ها - آثار زیادی چاپ کرد.

منشی محبوب عالم برای شرکت در نمایشگاه پاریس^۱ به اروپا رفت و در مسیر رفت و برگشت از قسطنطنیه، شام و مصر عبور کرد. سفر وی از می تا نوامبر ۱۹۰۰ طول کشید. در سفر، روزنامه‌چهره سفر را برای روزنامه‌اش - پیسه اخبار - می‌فرستاد. چند سال بعد همه آنها را گردآوری کرد و با ویرایش و افزوده‌هایی در سال ۱۹۰۸ به صورت کتاب منتشر کرد با عنوان^۲:

سفرنامه یورپ؛ بلاد روم و شام و مصر، لاهور: پیسه اخبار، خادم‌التعلیم پاریس^۳.

منشی محبوب عالم در آغاز نوشتن درباره هر کشور، شعری به اردو، فارسی یا عربی آورده است. به این سفرنامه ۹۷۰ صفحه‌ای، از طرف دولت ۴۰۰ روپیه جایزه نقدی داده شد. منشی محبوب عالم بسیار دست‌پُر ازین سفر برگشت. علاوه بر مشاهدات و تجربه‌های عمیقش، کتاب‌های به تُرکی، عربی و فارسی درباره شخصیات مسلمان، تاریخ و جغرافیای اسلام آورد که رفته‌رفته آنها را از چاپ خانه‌اش به اردو ترجمه کرد و در این باره «سلسله تواریخ دول اسلام» چاپ می‌کرد.

منشی محبوب عالم در سفرش، دو جا - نمایشگاه پاریس و شهر قسطنطنیه - مظفرالدین شاه را از دید و درباره‌اش نوشت: (عالم، ۱۹۰۸: ص ۲۲۴)

«شاه کج کلاه ایران، میرزا مظفرالدین، با دیدن کارهای سفالی نمایشگاه، چنان به وجد آمد که فوراً دستور داد که مجسمه گلی‌اش را بسازند. هنرمندی شروع به

۱. نمایشگاه پاریس ۱۹۰۰ از ۱۴ آوریل تا ۱۲ نوامبر در سال ۱۹۰۰ برگزار شد.

https://en.wikipedia.org/wiki/Exposition_Universelle_(۱۹۰۰)

۲. چاپ دوم در سال ۱۹۲۱ و چاپ سوم ۳۱۹۳۳. (زیدی، ۱۹۹۲: ص ۱۷۴؛ ۲۲۷)

۳. این سفرنامه ابتدا در دو قسمت چاپ شد و سپس یکجا:

سفرنامه یورپ و بلاد اسلامیة و روم و شام و مصر، حصه دوم، لاهور: خادم‌التعلیم پاریس، ۱۹۰۸. (از صفحه ۴۴۹ تا ۹۷۰، از لندن تا رسیدن به بمبئی و برگشت به هندوستان).

کار کرد. گاهی شاه کج کلاه تا یک ساعت روبه روی او می نشست تا مجسمه کاملاً شبیه او شود».

محبوب عالم، در سفرنامه اش دربارهٔ غرفه‌های نمایشگاه توضیح داد و دربارهٔ غرفهٔ ایران^۱ نوشت:
(عالم، ۱۹۰۸: ص ۲۴۳-۲۴۴)

«با دیدن غرفهٔ ایران، ناگهان به نظرمان چنین می آید که به یکی از کوچه‌های ایران تشریف آورده‌ایم. غرفه به شکل مدرسهٔ مادرشاه^۲ اصفهان ساخته شده است. دو سرِ غرفه، دو عمارتِ دو طبقه دارد. شیشه‌هایشان طوری نصب شده‌اند که نور آفتاب در روز و نور چراغ‌ها در شب را به زیبایی بازتاب می دهند. در غرفهٔ ایران قالی‌های کرمان و خراسان، مرواریدهای خلیج فارس، ظروف چینی، گلاب شیراز، اسلحه‌های قدیمی و صنایع دستی ایران به نمایش گذاشته شده‌اند. زیورات سلطنتی که تاکنون به جز خاندان شاهی، هیچ کس در ایران ندیده است، آنها هم اینجا آورده شده‌اند. در سه طرفِ غرفه، اشعاری به خط نستعلیق خوشنویسی نوشته شده‌اند که من چند بیتش را نوشتم. این بیت‌ها کاملاً فکر ایرانی و دانش مندی شاهنشاه مظفرالدین را نشان می دهند. خاطر نشان می شود که در هیچ غرفهٔ نمایشگاه شعر یا بیتی نوشته نشده بود. در غرفهٔ ایتالیا فقط جملات تاریخی نوشته شده بود. اشعارِ غرفهٔ ایران:

به گلشن هنر و باغ معرفتِ پارس
فگنده‌اند بساطی ز صنع دستِ بشر
زمانه پرورش فضل می دهد هر روز
درخت علم کنون بیشتر گرفته ثمر
همیشه تا به جهان نام علم بوده بلند
ازین دیار همی نشر کرده در دیگر
نه هر دیار هنرِ مُلکِ خاصهٔ ایران
که دولت است هنرپیشه و هنرپرور

۱. نگاه کنید به کتاب: ایران و نمایشگاه‌های جهانی از غرفهٔ ۱۸۶۷ پاریس تا پاولوین ۲۰۲۰ دویی، از: امیر بانی مسعود، مشهد: کتاب‌کده کسری، ۱۴۰۰ ش.

۲. در متن به اشتباه: «نادرشاهی». این مدرسه امروزه به نام «مدرسهٔ چهارباغ» است.

علی‌الخصوص به عهدِ خدیوِ صاحبِ جاه
مظفرالدین شهنشاهِ ما، بلند اختر
و رویِ درِ بزرگِ این بیت نوشته شده بود:
این طرفه بنا که دلکشِ شاهان است
در غرضِ هنرز دولت ایران است
تا هست جهان باد مظفر منصور
شاهنشیه ما مؤیدِ یزدان است»

منشی محبوب عالم در قسطنطنیه هم مظفرالدین شاه را می‌بیند: (عالم، ۱۹۰۸: ص ۷۳۸)

«وقتی من در قسطنطنیه بودم، سلطان معظم [مظفرالدین شاه] هم به طور مهمان آنجا بود و برخلاف پاریس، بی اندازه از او مهمان‌نوازی می‌شد. وقتی شاه در حال عبور برای رسیدن به سفارت ایران در قسطنطنیه بود، انبوهی از مردم، برای دیدن شاه صف کشیده بودند. مطبوعاتِ تُرکی، آن روز و روز قبلش، عکس و زندگی شاه، تاریخ و جغرافیای ایران و چند شعر فارسی برای خوشآمدگویی به شاه چاپ کرده بودند. من به آقای طاهر بی، مالکِ نشریهٔ معلومات گفتم که از طرف من هم این بیتِ دعاییه را بنویسید: اقلیمِ پارس را غم از آسیبِ دهر نیست/ تا بر سرش بُود چو تَواش سایهٔ خدا! آقای طاهر بی، به من گفت که چند شعر فارسی دیگر هم اضافه کنید. وقتی داشتم چند شعر دیگر می‌گفتم، به نظرم آمد اگر من، دربارهٔ شاه ایران در یکی از مطبوعات انگلستان یا هندوستان می‌نوشتم به شاه پیشنهاد می‌دادم که از این سیاحت اروپا، چند فایدهٔ عملی، برای کشورش ببرد نه که مانند پدر بزرگوارش خودش فایده برد، اما سلطان‌المعظم اینجا مهمان است و مطبوعاتِ تُرکی نمی‌توانند چنین چیزهایی چاپ کنند».

در همین سفر اروپا، منشی محبوب عالم تصمیم گرفت که دربارهٔ زندگی نامهٔ این شاه ایران بنویسد. پس از برگشت به هندوستان، کتاب زیر را چاپ کرد:

- سوانح عمری شاه مظفرالدین والی ایران، مرتب: منشی محبوب عالم، لاهور: مطبع خادم‌التعلیم پنجاب، 1902ء -

۱. شعر از دیباچهٔ گلستان سعدی.

منشی محبوب عالم در دیباچه کتابش نوشت:

من در سال ۱۸۹۸ با تلاش زیاد، تذکره امیر^۱ را نوشتم و چاپ کردم، به لطف الهی خیلی مورد استقبال قرار گرفت. تصمیم گرفتم که به همین ترتیب: زندگی‌نامه ناصرالدین شاه قاجار ایران، سلطان المظفر عبدالمجید خان ثانی غازی، و دیگر فرمان‌روایان باجرات مسلمان را بنویسم، اما به دلیل مسئولیت‌های اجرایی، فرصت پیدا نمی‌کردم. چون سردبیری [روزنامه و مجلات] در دسرهای زیادی دارد. تا اینکه پارسال [سال ۱۹۰۰] به اروپا رفتم و این سفر همزمان شد با سفر شاه کج کلاه ایران مظفرالدین به اروپا. وقتی من در پاریس و قسطنطنیه بودم، شاه وارد این شهرها شد. در آن زمان، روزنامه‌نگاران و شخصیت‌های کشورهای مختلف با شاه کج کلاه ملاقات می‌کردند و درباره لیاقت و نیک‌سرشتی وی صحبت می‌کردند. ازین رو، من مناسب دیدم که به جای زندگی‌نامه پدر [یعنی ناصرالدین شاه]، درباره پسر [یعنی مظفرالدین شاه] به زبان اردو بنویسم. به علاوه خبرهای وحشتناکی که از توطئه وزیران ایرانی برای قتل شاه می‌رسید، اینها مرا بیشتر انگیزه داد تا درباره زندگی شاه کج کلاه - در حد دانشم - بنویسم و چاپ کنم تا برای بقی خواهان، اسباب اطمینان خاطر شود.

۱۰۱

آینه پژوهش | ۲۱۴
سال ۳۶ | شماره ۴
مهر و آبان ۱۴۰۴

فردی به من گفت که در زمان شاه مظفرالدین شاه، محال است که ایران، درست شود، اما من با این حرف موافق نیستم. هدف شاه جم‌جاه از سیاحت اروپا و به ویژه نمایندگی پاریس این بود که شغل و تجارت را در مملکت خود گسترش دهد و اعلی حضرت ظل سبحانی پس از برگشت از اروپا، با توجه تمام اصلاحات را آغاز نمود. (عالم، ۱۹۰۲: ص ۵)

نسخه‌ای از کتاب سوانح عمری شاه مظفرالدین والی ایران در «کتاب‌خانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی» است^۲ که بالایی «تمهید» سمت راست، مهر «جامعه عثمانیه»^۳ و سمت چپ مهر «انجمن ثمره الادب دارالعلوم»^۴، زیر مهرها به زبان اردو عدد ۳۴۲ نوشته شده است.

۱. تذکره امیر در سال ۱۸۹۸ از مطبع بیسه اخبار، شهر لاهور چاپ شد. زندگی‌نامه عبدالرحمان خان (۱۸۴۰-۱۹۱۰) وی از ۱۸۸۰ تا ۱۹۰۱ فرمان‌روای افغانستان بود.

2. <https://archive.org/details/ShahEKajkulaahMuzaffaruddin-MahboobAalam/page/n5/mode/2up>

۳. «دانشگاه عثمانیه» در حیدرآباد هندوستان است.

۴. «ثمره الادب یعنی انجمن ثمره الادب دارالعلوم علیا کا ایک ماهانه علمی اور اخلاقی رساله» - زیر نگرانی: مولوی محمد عبدالواسع صفا (صدر دارالعلوم) و معتمد انجمن (نصیرالدین هاشمی). شماره اول در شعبان ۱۳۳۰ هجری/ ژوئیه ۱۹۱۲ از حیدرآباد دکن در هندوستان چاپ شد.

شامل: تمهید (از: منشی محبوب عالم، به تاریخ ۳۱ دسامبر ۱۹۰۱، لاهور) - سرلوحه: پرچم شیر و خورشید ایران - متن: (پیشرفت ایران کنونی به خاطر شایستگی و توجه مظفرالدین شاه - کودکی، آموزش و ولیعهدی شاه - تخت نشینی شاه و اصلاحاتش - زندگی روزمره شاه - سفر شاه به اروپا - ورود شاه به قسطنطنیه و ملاقات با سلطان المعظم - اوضاع اقتصادی و نفوذ سیاسی ایران پس از سفر اروپا - سفر دوم شاه به اروپا - سخاوت شاه) + ضمیمه اول (از نامه خسروان ایران^۱، شاهنشاه ایران خاقان پور خاقان مظفرالدین شاه قاجار که یزدانش پناه باد) - ضمیمه دوم (برادر شاه کج کلاه و وزیر شاه مظفرالدین در زمانی که شاهزاده بودند اقتباس از کتاب ایران و قضیه ایران^۲ - تألیف: لرد کرزن، نایب السلطنه هندوستان) - ضمیمه سوم (استقراض و اوضاع اقتصادی ایران - سخنرانی سر لیبیل گریفین^۳ در ۶ مارس ۱۹۰۰ در لندن) - ضمیمه چهارم (نوشته‌های نشریه‌های قسطنطنیه در شأن حضرت شاه [مظفرالدین]) - ضمیمه پنجم (مظفرالدین شاه، از روزنامه گرافیک^۴ لندن، ۲۸ ژوئیه ۱۹۰۰).

۱. نامه خسروان؛ داستان پادشاهان پارس به زبان پارسی که سودمند مردمان به ویژه کودکان است. گردآورنده در سه جلد: جلال پور فتحعلی شاه قاجار در سه جلد مصور در تهران در سال‌های ۱۲۸۵ق - ۱۲۸۷ق - ۱۲۸۸ق / ۱۸۶۸-۱۸۷۰-۱۸۷۱ چاپ شد. بخشی‌هایی از نامه خسروان جزو کتاب‌های درسی فارسی هندوستان بود. جلد‌های مختلف آن از هندوستان هم چاپ شد:

حسب فرمایش سررشته تعلیمات سرکار نظام، به دست‌یاری سید ابراهیم رضوی، در کارخانه روزنامه شفق، در حیدرآباد دکن در سال ۱۲۹۷ق چاپ شد.

منشی محبوب عالم هم جلد اول را چاپ کرد: از اصل نسخه عکسی فارسی مطبوعه آستریا هنگری [اتریش - مجارستان] معه تصاویر، مطبع دُخانی خادم‌التعلیم پنجاب، لاهور، [۱۳۲۴ق] / ۱۹۰۶.

در چهار جلد از سوی خان صاحب میرزا ملک‌الکتاب شیرازی در بمبئی در ۱۳۲۴ق / [۱۹۰۶] چاپ شد که چهارمین نامه را خود ملک‌الکتاب نوشت:

<https://blib.ir/diglib/WebUI/WebPageViewer.aspx?FileId=53488&EncId=4>

۲. لرد جورج ناتانیل کرزن - Lord George Nathaniel Curzon, ۱۹۲۵-۱۸۵۹. وی از ۱۸۹۹ تا ۱۹۰۵ نایب‌السلطنه انگلیس در هندوستان بود. کتابش:

Persia and the Persian Question, two volumes, by: George Nathaniel Curzon, 1892.

با عنوان ایران و مسئله ایران در فارسی ترجمه شد. مترجم: علی جواهرکلام، چاپ نخست: ۱۳۴۷ش / ۱۹۶۸ یا ۱۹۶۹، تهران: ابن سینا.

۳. سر لیبیل هنری گریفین (Sir Lepel Henry Griffin - ۱۹۰۸-۱۸۳۸) از دیپلمات‌های انگلیسی در هندوستان. «انجمن شرقی هندوستان» (East India Association) در ۶ مارس ۱۹۰۰ در لندن به ریاست گریفین تشکیل شد و گزارش سالانه آن Proceedings of the East India Association چاپ شد در شماره آوریل ۱۹۰۰ مجله The Imperial and Asiatic Quarterly Review and Oriental and Colonial Record. متن سخنرانی گریفین با عنوان Persia در صفحات: ۲۲۵ تا ۲۴۱ منتشر شد.

<https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/serial?id=asiaticqr>

۴. *The Graphic*. هفته‌نامه مصوری که از لندن بین سال‌های ۱۸۶۹-۱۹۳۲ چاپ می‌شد:

<https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/titles/the-graphic>

منشی محبوب عالم در آغاز کتابش این شعر فارسی را آورده است: (عالم، ۱۹۰۲: ص ۶)

اقلیم پارس را غم از آسیبِ دهر نیست
چون بر سرش بُود، چو، تو اش، سایه خدا

و در پایان کتاب این شعرهای سعدی را آورده است: (ص ۸۲)

خدایا تو این شاهِ درویش دوست
که آسایشِ خلق، در ظلّ اوست
بسی بر سرِ خلقِ پاینده دار
به توفیقِ طاعت، دلش زنده دار
بروند دار از درختِ اُمید
سرش سبز و رویش به رحمت سفید

محبوب عالم از عکس‌ها و نوشته‌های روزنامه و نشریه‌های انگلیسی، ترکی، عربی، فرانسوی، آلمانی، فارسی و اردو استفاده کرده است (عالم، ۱۹۰۲: ص ۶) نقاشی‌های سیاه و سفید با زیرنویس‌شان اینها هستند:

۱۰۳

آینه پژوهش | ۲۱۴
سال ۳۶ | شماره ۴
مهر و آبان ۱۴۰۴

شاه مظفرالدین در زمان شاهزادگی (ص ۷) - شاهزاده ظل السلطان، برادر بزرگ شاه مظفرالدین شاه (ص ۸) - دروازه تبریز (ص ۱۱) - چون والی آنجا بود - نوروز ۲۱ مارس ۱۹۰۰ در حضور مظفرالدین شاه، ملک الشعراء دربار ایستاده و قصیده می‌خواند. شاه شهادت پناه در این عکس نیست. (ص ۱۳) - شاه مظفرالدین قاجار در لباس ساده (ص ۱۹) - حالا که این همه از کمالات حضرت شاه گفتیم، نمونه دستخط ایشان را می‌آوریم که به خط خوشنویسان عالی می‌باشد که در اتوگراف‌ها^۱ می‌دهد. (ص ۱۹) دو نمونه از امضای مظفرالدین شاه (ص ۲۱) - کالسکه مظفرالدین شاه وارد دروازه بیرونی کاخ شاهی می‌شود (ص ۲۳) - شاه شهادت پناه مظفرالدین قاجار در لباس کامل مرصع (ص ۲۵) - کاخ شاه در تهران (ص ۲۶) - چاوشان شاهی که جلوی کالسکه شاه کج کلاه می‌دوند (ص ۲۸) - مظفرالدین شاه سوار بر کالسکه شش اسبه در حال حال سیر و سیاحت در روستاها و آبادی‌های ایران (ص ۲۹) - یکی از اتاق‌های بسیار آراسته کاخ شاه در تهران (ص ۳۱) - یک عکاس‌خانه در کاخ شاهی در تهران (ص ۳۲) - منظره روبه روی کاخ شاه در تهران (ص ۳۳) - شاه عباس نشسته بر تخت طاوس (ص ۳۴) - تخت طاوس که مظفرالدین شاه موقع دربار کردن روی آن می‌نشیند (ص ۳۵) - یکی از کاخ‌های شاه کج کلاه در

1. autograph.

روستا (ص ۳۶) - شاهزاده محمدعلی میرزا پسر ارشد مظفرالدین شاه و ولیعهد ایران متولد ۲۱ ژوئن ۱۸۷۲ (ص ۳۹) شعاع السلطنه، پسر دوم مظفرالدین شاه، در سن ۲۳ سالگی و شاهزاده میرزا سالارالدوله پسر سوم مظفرالدین شاه متولد یکم نوامبر ۱۸۸۹ (ص ۴۰) - پرنس ابوالفتح میرزا سالارالدوله در حال پذیرفتن هدیه انجیل (ص ۴۱) - کاخ سلطنتی الماس در طهران (ص ۴۳) - سرای اشرف آباد در طهران (ص ۴۸) - فرد فرانسوی که مظفرالدین شاه سوء قصد کرد (ص ۴۸) - چند دقیقه پس از این حادثه، رئیس جمهور فرانسه خود را رساند و به مظفرالدین شاه بابت نجات از حادثه تبریک گفت (ص ۵۰) - ساعتی که وقت دوازده کشور جهان را نشان می‌دهد (ص ۵۳) - شاه کج کلاه در ۱۹ حال نوشیدن چای در قوری نقره‌ای (ص ۵۵) - دولتو طرخان پاشا، از نمایندگان شورای دولت که در آدریا ناپل، مأمور استقبال از شاه شہامت پناه بود (ص ۵۸) - مرحوم خلیل رفعت پاشا - صدراعظم پیشین ترکیه - که در کنار ۲ برای استقبال از شاه شہامت پناه موجود بود (ص ۶۲) - دولتو توفیق پاشا - وزیر خارجه و بهداشت ترکیه که در ۳ مأمور استقبال از شاه کج کلاه بود (ص ۶۴) - دولتو سعید پاشا، رئیس شورای دولت عثمانی مأمور برای اجرای رسم خوش آمدید حضرت شاه (ص ۶۶) - مرزا محمد خان سفیر دولت ایران در استانبول هنگام تشریف آوری شاه کج کلاه مظفرالدین (ص ۶۸) - نقشه خلیج فارس و مرز ایران و ترکیه (ص ۷۳) - مهدی خان، وزیر همایونی (ص ۷۷) - حکیم الممالک، وزیر دربار ایران (ص ۷۸) - امین السلطان وزیراعظم ایران (ص ۷۹) - مرحوم ناصرالدین شاه (ص ۸۵) - کاخ شاهی اشرف آباد در تهران (ص ۹۸) - مرزا محمدرضا، قاتل ناصرالدین شاه (ص ۱۱۰) - [مظفرالدین] شاه ایران در نخستین سفر خود که در حال دیدن از کارخانه‌ای است، از: سکچ^۴، ۲۱ ژوئیه ۱۹۰۱.

در پایان این مقاله، سه عکس از «جنتری سال ۱۹۰۸» به زبان اردو آورده می‌شود. این جنتری از «نامی پریس» در شهر کان پور، چاپ شده بود و در صفحات آغازین آن، مقاله‌ای با عنوان «ایران جدید» چاپ شد که درباره اصلاحات مظفرالدین شاه بود.

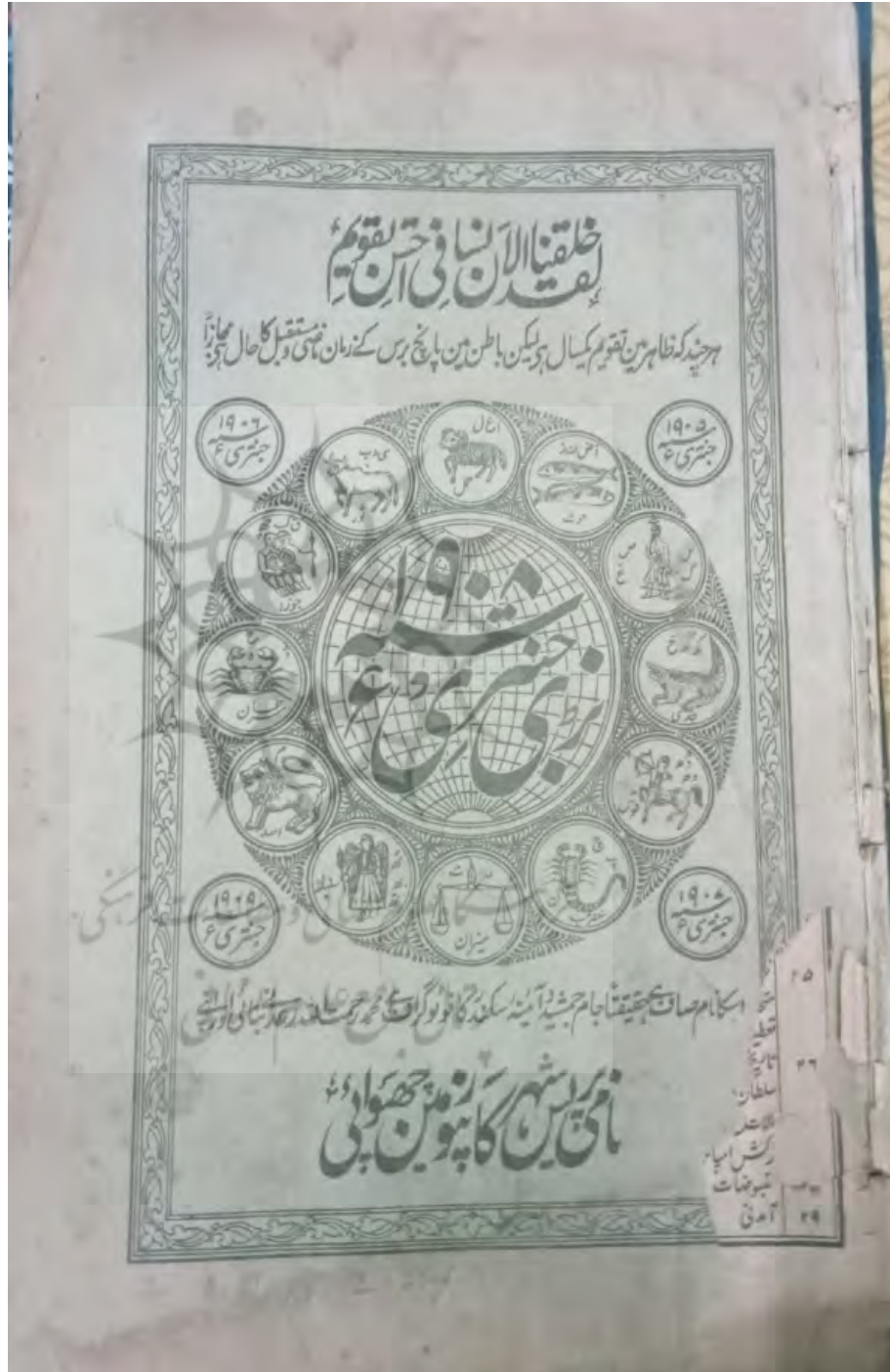
ما ازین جنتری هیچ خبر نداشتیم. آقای دکتر ساجد نظامی (مسندنشین خانقاه مولانا محمدعلی مکدی، شهرستان آتک، پاکستان) هم ما را آگاه نمودند و هم چند صفحه از آن را مرحمت فرمودند. از علم‌نوازی ایشان تشکر می‌کنیم.

۱. خوانا نیست.

۲. خوانا نیست.

۳. خوانا نیست.

4. Sketch.

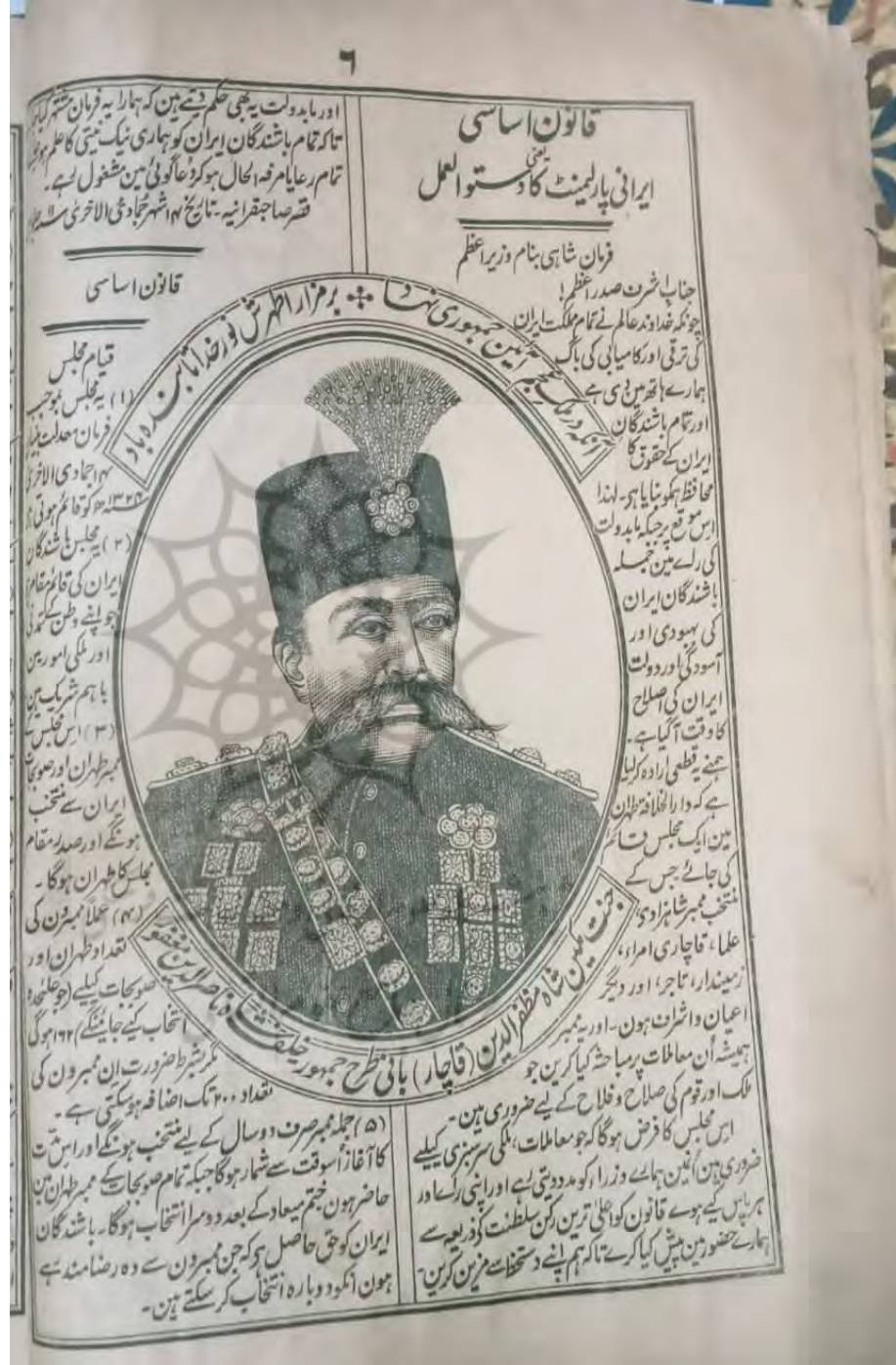
۱۰۵

آینہ پژوهش | ۲۱۴
سال | ۳۶ شماره ۴
مهر و آبان ۱۴۰۴

روم کے سلطان مظفر سے ملکر اطلاق اسلامی کو وسیع اور بہت زیادہ
وسیع کرنا سمجھا گیا۔ اور یورپ کے دیگر ممالک کے فتوحات کا
دنک اور شمالی کاؤٹنگ دیکھ کر ایران کے تہذیب اور اس کے تمدن
کی ترقی کا راز اس سے معلوم کر لیا۔ قریب تھا کہ اس راز کو ایران
کی شخصیت شکر جمہوریت کے لباس میں عام طور پر ظاہر کر کے
افسوس کی بجائے غم گیزہ ہو گیا اور جلوس کے پچاسویں سال حسین بن
جوئی میں ایک بلی نمودر نشانے بحالت نماز قتل کر دیا۔
اسی روز یعنی یکم مئی مطابق ۱۹ ذی قعدہ ۱۲۱۳ھ کو شاہ مرحوم
کے دوسرے بیٹے مہر مظفر الدین تخت نشین ہو کر گیارہ برس
فرما کر اسے بھروسے۔ اگرچہ ان کے زمانہ میں بظاہر ملک کوئی مسئلہ
ترقی نہیں کی بلکہ ترقی شاہی میں شاہ مرحوم کے وقت جو توفیر
تھی وہ بھی صرف ہو گئی۔ بائیں ہند شاہ مظفر الدین اصولاً شاہ
مرحوم کے مقلد رہے۔ یورپ کے سفر سے انھوں نے بھی تجربات
حاصل کیے اور جو کام سے بڑا کیا وہ یہ تھا کہ شاہ مرحوم سے
جو خیالات جمہوری وراثتاً حاصل کیے تھے انھیں دستور العمل بنا کر
رہلت سے پہلے اپنی رعایا کو سپرد کر دیا۔
شاہ مظفر الدین نے مئی ۱۲۱۳ھ مطابق ۲۲ ذی قعدہ ۱۲۱۳ھ
کو انتقال فرمایا اور ان کی جگہ ان کے فرزند مہر محمد علی شاہ تخت نشین
ہوئے جنکی باضابطہ تاج پوشی ۱۹ جنوری مطابق ۴ ذی قعدہ ۱۲۱۳ھ
کو ہوئی محمد علی شاہ نے عثمان حکومت ہاتھ میں لی ہے ہی اپنے
والد کے دستور العمل کی پابندی شروع کر دی جس کا ترجمہ یہ ہے

سوال۔ دو کیا چیز تھی جسے دنیا کی باظلمت اور شرک
سلطنت ایران پر چھوڑنے سے سلطان کو ناامنی و تشویش کو بچھا
جو آپ۔ وہ مسلمانوں کی جمہوریت تھی اور پانچ سو سال کی شخصیت
سوال۔ وہ کیا چیز تھی جسے اوور اڑ سال ایران کی تاشین آباد
آتما کر رہا ہو سکی یورپ کے وہاں میں واقف شروع کر دی تھی؟
جو آپ۔ وہ یورپ کی جمہوریت تھی اور مسلمانوں کی شخصیت
یہ دونوں سوال سب سے پہلے شاد ناصر الدین شہزادے کو
سے پیدا کیے اور ان دونوں کے جواب بھی خدا کی جانب سے
اسی کے و ماخ عالی میں القابوسے۔
شاہ ناصر الدین، فتح علی شاہ تاجدار کے پوتے اور محمد شاہ تاجدار
کے بیٹے تھے ولادت ۱۲۱۳ھ اپریل مطابق ۹ شوال ۱۲۱۳ھ کو ہوئی
اور بعد انتقال اپنے والد محمد شاہ کے ۱۰ ستمبر مطابق ۱۱ شوال ۱۲۱۳ھ
کو ۱۹ برس کی عمر میں سر ریاست حکومت سے۔ فتح علی شاہ نے ترقی و
میں یکے بڑا اصولی گرجستان کا ایران سے نکلے روس میں شامل ہو گیا تھا
اور اس وقت شاہ ناصر الدین پہلے ہو چکے تھے۔ چونکہ میں اس صوبہ کے
نظمی نے مشائخ تاشین سب سے جھگڑا ہوش آگیا اور سن شوکو
پہنچتے تھے ایرانی تہذیب کے سبب چھوڑ گیا کہ اس لیے سلطان تخت نشین
پہلا کام یہ کیا کہ ملک سے نکلے دوسرے ملکوں کا بار بار سفر اختیار کیا۔
سلطنت ایران کے بعض علاقے روس سے رہے۔ اگرچہ اس کا شمار یورپ میں
بڑا تہذیب سلطنت میں شخصیت ہو گیا۔ لیکن جن جہاں اور کارگریوں کو
فتوحات پائی تھیں وہ ان سلطنتوں سے حاصل ہوئی تھیں جہاں ذریعہ
جمہوریت کے ترقیات اور ایجادات ہوئیں اور جوئی جاتی ہیں ۱۲۔

کتاب نامه

الف) کتاب های درسی فارسی چاپ هندوستان متّحده

اسمعیل خان، میرزا محمد، میترکیولیشن فارسی کورس، مجوزہ سندیکیت الہ آباد یونیورسٹی، الہ آباد: نیشنل پریس، سنہ اشاعت درج نہیں۔

اسمعیل خان، میرزا محمد، انترمیڈیٹ فارسی کورس ۱۹۱۴، مجوزہ سندیکیت الہ آباد یونیورسٹی، الہ آباد: نیشنل پریس، ۱۹۱۲ء۔

امجد علی، مولوی محمد، انترمیڈیٹ کورس فارسی مجوزہ سندیکیت برائے امتحان سنہ ۱۸۹۱ء، الہ آباد: مطبع انوار احمدی، ۱۸۸۹ء۔

پنجاب یونیورسٹی انترمیڈیٹ کورس فارسی یعنی فارسی زبان کا نصاب امیدواران امتحان انترمیڈیٹ کے لیے جس کو سینٹ پنجاب یونیورسٹی نے مقرز فرمایا، لاہور: مطبع مفید عام، ۱۸۹۵ء/۱۹۰۴ء۔

پنجاب یونیورسٹی انترمیڈیٹ کورس فارسی یعنی فارسی زبان کا نصاب امیدواران امتحان انترمیڈیٹ کے لیے جس کو سینٹ پنجاب یونیورسٹی نے مقرز فرمایا، لاہور: مطبع شمس الہند پریس، ۱۸۹۶ء۔

حدیقہ فصاحت؛ منتخب از: مسافرت نامہ جتّ مکان اعلیٰ حضرت شاہنشاہ ایران ناصرالدین شاہ قاجار و تاریخ ساسانیان و سرگذشت بالمعاینہ شخصی در بلوای ہندوستان، کلکتہ: حبل المتین، ۱۹۰۵ء/۱۹۱۰ء۔

دسنوی، سید مناظر حسین، سفرنامہ شاہ ناصر قاجار، پٹنہ: میجر اصلاحیہ بُک ڈپو، ۱۹۳۷ء۔
کرت چند، ہائی اسکول پرشین کورس سنہ ۱۹۳۶ء، دوسری اشاعت، دہلی: علیم برقی پریس، سنہ اشاعت درج نہیں۔

گنجینہ محاورات مشتمل از: وزیر لنگران و انتخاب از مسافرت نامہ اول اعلیٰ حضرت، شاہنشاہ ماضی ایران، ناصرالدین شاہ قاجار، از پایتخت دارالخلافہ طهران الی اول خاک روس، کلکتہ: حبل المتین، ۱۹۰۹ء۔

ورما دہلوی، آند ناتھ، آصف جابی یعنی نصاب فارسی برائے امتحان میٹریکیولیشن در ممالک محروسہ ریاست حیدرآباد دکن، لاہور: مطبع کپور آرٹ پرنٹنگ ورکس، ۱۹۴۱ء۔

Ismail Khan, Maulvi Mohammad, High School Persian Course For 1934 & 1935 According to the Syllabus of High School at Inter Board, Allahabad with Foot Notes, First Edition, Agra: Dum Dum Ji & co Publishers & booksellers, 1933.

ب) منابع فارسی

علاوہ بر سفرنامہ های ناصرالدین شاه کہ در هندوستان چاپ شدہ اند. چون مشخصات کامل آنها در متن مقاله آمدہ است و در اینجا از تکرار گریز می شود.

حبل المتین، سال سوم، جلد دوم، کلکتہ: مطبع حبل المتین، دوشنبہ، ۱۸ ذی الحجہ ۱۳۱۳ق/۱ جون ۱۸۹۶.

_____، ۲۸ ذی القعدہ ۱۳۱۳ق/۱۱ می ۱۸۹۶.

_____، ۱۴ ربیع الاول ۱۳۱۴ق/۲۴ اگست ۱۸۹۶.

رضوانی، محمد اسماعیل۔ قاضیہا، فاطمہ، روزنامہ خاطرات ناصرالدین شاه در سفر سوم فرنگستان۔ کتاب اول، تهران: دفتر پژوهش و تحقیقات سازمان اسناد ملی ایران با همکاری مؤسسہ خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۶۹ش.

رضوانی، محمد اسماعیل۔ قاضیہا، فاطمہ، روزنامہ خاطرات ناصرالدین شاه در سفر سوم فرنگستان۔ کتاب دوم، تهران: مدیریت پژوهش و انتشارات سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۱ش.

صدرایی خوبی، علی، «شہدی از شکرستان ہند (بخش چہارم)»، میراث شہاب، سال نوزدہم، شمارہ ۷۴، قم: کتاب خانہ بزرگ حضرت آیت اللہ العظمیٰ مرعشی نجفی (رہ)، زمستان ۱۳۹۲ش.

قاضیہا، فاطمہ، روزنامہ خاطرات ناصرالدین شاه در سفر اول فرنگستان، تهران: سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۷ش.

رعناحسینی، کرامت، فہرست کتاب های چاپی فارسی ذیل فہرست مشار شامل نام ۷۴۸ کتاب، جلد دوم و جلد ششم، تهران: انجمن کتاب، ۱۳۴۹ش.

نوشاہی، عارف، فہرست کتاب های فارسی چاپ سنگی و کمیاب کتاب خانہ گنج بخش، جلد اول، اسلام آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۹۸۶.

ج) منابع اردو

* اردو لغت بورڈ (ترقی اردو بورڈ)، اردو لغت (تاریخی اصول پر)، جلد ۲۱، کراچی: اردو لغت بورڈ (ترقی اردو بورڈ)، ۲۰۰۷ء۔

* اشرف ندوی، سید نجیب، «فہرست کتب خانہ بوبار»، ماہ نامہ معارف، مجلد چہار دہم، عدد چہارم، اعظم گڑھ: دارالمصنفین، ربیع الاول ۱۳۴۳ ہجری/اکتوبر ۱۹۲۴ء۔

* باقر، محمد، «بصرہ سے طہران تک سنہ ۱۹۳۹ء»، پندرہ روزہ آجکل، جلد ۶، شمارہ ۱، دہلی: پبلی کیشنز ڈویژن، یکم جون ۱۹۴۷ء۔

* باقر، محمد، «چھ مہینے ایران میں (۲)»، سہ ماہی «صحیفہ»، لاہور: مجلس ترقی ادب، جون ۱۹۵۹۔

* خیال، نواب سید نصیر حسین، «تُرک خیال»، ماہ نامہ جادو، ڈھاکہ، جون ۱۹۲۶ء۔

* راؤ، مانک راؤ ٹھل، [۱۳۳۸ق/۱۹۱۹ء]، بُستان آصفیہ یعنی سلطنت آصفیہ کے متعلق مفید و تازہ معلومات کا مرقع، حصہ سوم، حیدرآباد دکن: مطبع انوار الاسلام۔

* زیدی، سیدہ نادرہ، منشی محبوب عالم کی علمی و ادبی خدمات، نگران: عبیداللہ خان، لاہور: پنجاب یونیورسٹی، غیر مطبوعہ پی ایچ ڈی مقالہ، سن دفاع: ۱۹۹۲ء۔

* سپیل، محمد شکر اللہ، مثنوی مشتمل بر حالات سفر یورپ ہزباننس جناب نواب سلطان جہان

- بیگم صاحبہ، نائٹ گرینڈ کمانڈر اسٹار آف انڈیا نائٹ گرینڈ کمانڈر انڈین امپائر کرون آف انڈیا فرمانروائے ریاست بھوپال، خلد اللہ ملکھا و ادام اللہ اقبالہا، بھوپال: مطبع سلطانی، تقریباً: ۱۹۱۱ء -
- * شوق، حافظ احمد علی خان، تذکرہ کاملان رامپور، پہلی اشاعت، دہلی: ہمدرد پریس، ۱۹۲۹ء -
- * عالم، منشی محبوب، سفرنامہ یورپ؛ بلاد روم و شام و مصر، دوسری اشاعت، لاہور: پیسہ اخبار، خادم التعلیم پریس، ۱۹۲۱ء -
- * علوی، اسحق علی، مذہبی و تاریخی کتابیں؛ الناظر بُک ایجنسی لکھنؤ کے وسیع ذخیرہ کی چیدہ کتابوں کی مختصر فہرست، لکھنؤ: الناظر پریس، ۱۹۴۱ء -
- * فرّخی، مولوی ابوالحمید، ترجمہ سفرنامہ یورپ اعلیٰ حضرت شاہ ایران۔ حصہ اول؛ بیادگار جلوس مسند نشینی اعلیٰ حضرت فرزند دلپذیر دولت انگلشیہ بز ہائیس نواب محمد حامد علی خان بہادر والی رامپور و روہیل کھنڈ، مرادآباد: مطبع گلزار ابراہیم، ۱۳۰۶ ہجری -
- * فہرست کتب مصنف وار صدیق بُک ڈپو - لکھنؤ جس میں ہندوستان کے تقریباً انیس سو ۱۹۰۰ زیادہ نامی گرامی نصحتین اور تقریباً ساٹھ مصتفات اردو کی تقریباً تمام تصانیف مع نام و قیمت درج ہیں اور تمام کتابوں کے متعلق مختصر کیفیت بھی تحریری ہے، لکھنؤ: صدیق بُک ڈپو، ۱۹۴۰ء -
- * فہرست کتب مطبوعہ سنہ ۱۳۲۸ ہجری / سنہ ۱۹۱۰ء وغیرہ؛ فہرست کتب خانہ حاجی سید سخاوت حسین (تاجر کتب)، لکھنؤ: مطبع تصویر عالم۔
- * قاسم علی، مرزا، زاد الزائرین المعروف بہ معین الزائرین، دہلی: مطبع یوسفی، ۱۹۰۰ء -
- * قاسم علی، مرزا، نہر المصائب، جلد سوم، حصہ پنجم، لکھنؤ: نول کشور، ۱۸۷۷ء -
- * مجتبیٰ، مولوی سید محمد، معین الزائرین بہ سفرنامہ عراق و ایران، حیدرآباد دکن: مسعود دکن پریس، اندازتاً: ۱۹۲۹ء -

د) انگلیسی پژوهش گاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی

- Edwards, Edward, (1922), *A Catalogue of the Persian Printed Books in the British Museum*, London: William Clowes and Sons Limited.

ه) سایت

- کتابخانہ دیجیتالی سازمان اسناد و کتاب خانہ ملی جمهوری اسلامی ایران.
<https://dl.nlai.ir/ui/Forms/Index.aspx>
- کتاب خانہ دیجیتالی حضرت آیت اللہ العظمیٰ بروجردی قدس سرہ (کتاب خانہ مسجد اعظم).
<https://bilib.ir/libportal/tabid/۴۶۵/Default.aspx>
- سامانہ جستجوی یکپارچہ نرم افزار سنا
<https://sohalibrary.com/>

<https://marashilibrary.com/%d9%85%d8%ac%d9%84%d9%87-%d9%85%db%8c%d8%b1%d8%a7%d8%ab-%d8%b4%d9%87%d8%a7%d8%a8/>
www.archive.org
www.rekhta.org
<https://www.rekhta.org/ebooks/safar-nama-e-shah-iran-unknown-author-ebooks>
<https://blib.ir/diglib/WebUI/WebPageViewer.aspx?FileId=53488&EncId=4>
https://librarycatalogue.nvli.in/cgi-bin/koha/opac-detail.pl?biblionumber=۲۵۰۰۸۷۹&xshelfbrowse_itemnumber=۲۷۹۴۹۹۸
<https://theology.um.ac.ir/index.php/fa/۲۵۷۳-۲۰۲۴-۰۱-۱۴-۰۷-۰۴-۵۳/۲۰۲۲-۱۰-۱۶-۰۵-۱۱-۰۳>
<https://granthsanjeevani.com/jspui/handle/۷۴۲۴۹/۱۲۳۴۵۶۷۸۹>
<https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.437357/page/n239/mode/2up>
<https://www.cgie.org.ir/fa/news/۱۲۸۱۳۷/%D۹%B۳%D۹%A۱%D۹%B۱%D۹%A۶%D۹%A۷%D۹%A۵%D۹%A۷-%D۹%A۷%D۹%A۷-%D۹%A۸-%D۹%AE%D۹%A۷%D۹%B۷%D۹%B۱%D۹%A۷%D۹%AA-%D۹%A۶%D۹%A۷%D۹%B۵%D۹%B۱%D۹%A۷%D۹%A۴%D۹%AF%DB%AC%D۹%A۶-%D۹%B۴%D۹%A۷%D۹%A۷-%D۹%A۲%D۹%A۷%D۹%AC%D۹%A۷%D۹%B۱-%D۹%AF%D۹%B۱-%D۹%AF%D۹%A۷%D۹%AE%D۹%A۴-%D۹%A۹%D۹%B۴%D۹%A۸%D۹%B۱---%D۹%A۱%D۹%A۷%D۹%B۷%D۹%A۵%D۹%A۷-%D۹%A۲%D۹%A۷%D۹%B۶%DB%AC%D۹%A۷%D۹%A۷>